

EESTI KÄÄNAMISSÜSTEEMI SEADUSPÄRASUSED*

HEIKI-JAAN KAALEP

Sissejuhatus

Eesti keele käänamissüsteemi keerulisus ei seisne mitte käänete suures arvus, erinevate muutetunnuste olemasolus ega isegi astmevahelduses, vaid hoopis selles, et sama käänevormi moodustamiseks tuleb eri sõnadel rakendada erinevaid moodustusvõtteid. Aga kuidas otsustada, millise sõna juures milliseid? Kui küsida saalitäielt eesti keele oskajatelt, kuidas nad mõnd konkreetset sõna käänavad, annavad tavaliselt kõik ühesuguse vastuse ja seda eriti sel juhul, kui sõna on neile tundmatu: kas pole üllatav? Nad oskavad ennustada sõna ainsuse nimetava käände vormi järgi (just see on vorm, mida eesti keeles kasutatakse sõna enda tähistamiseks), kuidas teisi vorme tuleks moodustada.

Eesti käänamissüsteemi kirjeldamise ja mõistmise jaoks otsustav küsimus kõlab niisiis: millest lähtudes valivad eesti keele kasutajad eri tüüpi sõnade puhul just neile sõnadele vastavad vormimoodustusreeglid? See on küsimus sõnade liigitamisest käänamise jaoks, enne konkreetsete vormide moodustamist [see on midagi muud kui sõnade otstarbekas liigitamine juba teadaoleva käänamise järgi, mida on käsitlenud Tiit-Rein Viitso (1976), Ülle Viks (1982), James P. Blevins (2008) ja tervet sõnastikku hõlmavalt Ülle Viks (1992)].

Just käänamisviisi ennustatavuse esiletõstmine muutis „Eesti keele grammatika” (EKG) morfoloogiaköite ilmumise üheks olulisemaks sündmuseks eesti morfoloogiaalase mõtte arengus. Ehkki sisuliselt oli sealset morfoloogiakäsitlust tutvustatud ka varem (nt Kross 1984; Help 1985; Viks 1990), oli uus vaateviis siiski harjumatu ning tõi kaasa terve rea kriitilisi artikleid (nt Ehala 1997; Hint 1998; Saari 1998; 1999). EKG-s esitatud käsitlust, mis tugineb suuresti Wolfgang Ullrich Wurzeli vaadetele (nt Wurzel 1987), esindab ka „Eesti keele käsiraamat” (EKK), sama lähenemisviisi on arvutilingvistikas rakendatud ka *avatud morfoloogia* nime all (Viks 1994; 2000). Olulisteks aspektideks on esiteks ainsuse nimetava käände vormi pidamine sõna kõigi ülejäänud käänevormide moodustamise alusvormiks ning teiseks aktiivsete ja passiivsete morfoloogiareeglite ehk avatud ja suletud muuttüüpide eristamine, s.o kas sõna kõiki käänevorme saab ühe alusvormi häälilis-tuletusliku kuju alusel moodustada (s.t sõna kuulub avatud muuttüüpi) või ei saa (s.t sõna kuulub suletud muuttüüpi). Mõlema aspekti avaldumise konkreetseid viise on võimalik keelenäidete peal jälgida ja seetõttu on see käsitlus eesti morfoloogiasüsteemi mõistmiseks sobiv raamistik.

EKG ilmumise ajal ei olnud uurijatel piisavalt võimalust kasutada sellist eesti keele olemisvormi kui elektroonilised tekstid, sh toimetamata tekstid internetis. EKG tugines „Õigekeelsussõnaraamatu” 1976. aasta väljaande elektroonilisele versioonile, mille väiteid sõnade või sõnatüüpide käänamisest oli võimalik kontrollida ainult väga piiratult, sest paberkujul olevat materja-

* Autor tänab anonüümset retsensenti põhjaliku ja konstruktiivse kriitika eest.

li läbi töötada on väga töömahukas. Hiljem on mitmest tööst (nt Pedaja 2006; Vare 2008; Kaalep 2010) selgunud, et „Õigekeelsussõnaraamatu” sõnavalik või käänamisviisi esitus võib sõnade tegelikust kasutamisest süstemaatiliselt erineda. Teisisõnu tähendab see, et mõningad lingvistilised faktid on teistsugused, kui varem arvati.

Siinne käsitlus võtab esiteks arvesse keeleüksuste kasutussagedust kui üht otsustavat tegurit, mis võimaldab seletada käänamissüsteemi ülesehitust ja funktsioneerimist. Teiseks järgitakse EKG, EKK ja Ülle Viksi „Eesti keele avatud morfoloogiamudeli” (2000) aktiivse/passiivse (avatud/suletud) morfoloogia kontseptsiooni, kuid seda tehakse neist radikaalsemalt ja järjekindlamalt: mitmelgi juhul, kui kontseptsioon läheb vastuollu mõne tunnustatud seisukohaga eesti keele kohta, võetakse kriitilise vaatluse alla seisukoht ise ning näidatakse, et tegemist on ekshiarvamusega. Seejuures on paratamatu, et kritiseeritakse mõningaid varem avaldatud seisukohti, kuid kriitika eesmärk ei ole kedagi rünnata, vaid praeguse teooria seisukohalt ekslikud väited välja tuua, et üldpilt selgem saaks (et EKG ja EKK kujutavad endast morfoloogia kõige täielikumaid käsitlusi, siis viidatakse kritiseeritava seisukoha puhul allikana eelkõige neile, kuid ka seda ei tuleks lugeda just EKG või EKK kriitikaks).

Artikli ülesehitus on järgmine: käändsõna olemusega seotud küsimused (osad 1–3), sõnade tegelik kasutamine rühmade kaupa (osad 4–5), keele muutused ajas (osa 6), käänamise reeglipärased mallid üksikkäänete kaupa (osa 7) ja muuttüüpide kaupa (osa 8). Sellega näidatakse, kuidas võiks käändsõna välise kuju alusel otsustada konkreetsete käändevormide moodustamise viisi üle. Reeglistik peaks demonstreerima, et artiklis esitatud printsiipidest lähtuv keelekirjeldus on ka praktiliselt täiesti võimalik. Lõpuks esitatakse põhjendus, miks õigekeelsusnormingut ei saanud käänamissüsteemi kirjelduse aluseks võtta.

1. Käänamisviisi sõltumatus leksikonist

Eesti keele morfoloogilise süsteemi kirjeldamise seisukohalt on oluline eristada ühelt poolt sõnu, mille käänamine-pööramine on algvormi alusel ennustatav, ja teiselt poolt sõnu, mille puhul tuleb lisaks selle sõna mõningaid muutevorme lihtsalt mäletada. EKG nimetab esimest tüüpi sõnu aktiivse morfoloogiaga sõnadeks ja teist passiivse morfoloogiaga sõnadeks, nad kuuluvad siis vastavalt aktiivsetesse ja passiivsetesse muuttüüpidesse (EKG: 125–128). EKK kasutab muuttüübi aktiivsuse/passiivsuse tähistamiseks termineid avatud/suletud (EKK: 304).

Siinkohal oleks õige üle vaadata Martin Ehala ammune kriitika EKG aadressil (Ehala 1997), sest minu teada on see siiani selge vastuseta. Nimelt ütleb M. Ehala: „Passiivse ja aktiivse morfoloogia jaotusel on ka üks väga oluline põhimõtteline viga. Autorid väidavad, et aktiivsesse morfoloogiasse kuuluvate sõnade puhul on vormisüntees võimalik vaid algvormi fonoloogilis-derivatiivseid tunnuseid arvestades ja et enamik eesti keele sõnu kuulub aktiivsesse morfoloogiasse. See ei ole nii, sest mis tahes eesti keele sõna me ka ei võtaks, nimetavast käändest ei saa tema vorme moodustada, juhul kui me ei tea, et ta kuulub aktiivsesse morfoloogiasse. Seda on võimalik teada vaid siis, kui me teame, et ta ei muutu passiivse morfoloogia järgi. Seda, kas sõna kuulub aktiivsesse või passiivsesse morfoloogiasse, ei ole võimalik tuletada ka fonoloogilis-derivatiivsetest tunnustest, kui nad on defineeritud nii nagu

EKG-s. Tuleb lihtsalt teada. Ehk teisisõnu, eesti keele sõnade jaoks ei ole olemas aktiivset ja passiivset morfoloogiat, vaid ainult „passiivne”, sest iga eesti keele sõna puhul peame teadma, kuidas ta muutub, ja siis teda niimoodi muutma” (Ehala 1997: 377).

Selles lõigus on mitu väidet:

1. Käänamiseks on vaja teada, et sõna kuulub aktiivsesse morfoloogiasse, ja selle teadmiseks omakorda peame teadma, et sõna ei kuulu passiivsesse morfoloogiasse.

See väide on justkui õige, kuid kasutades sõna *teadma* mitmetähenduslikkust (‘mäletama; taipama’) esitab ta ainult osa loogilistest võimalustest. Nimelt ei ole kõnelejal kaks, vaid on kolm võimalikku teadmisoletust enne konkreetse vormi moodustamist: 1) ta mäletab, et sõna kuulub erandite hulka (passiivne morfoloogia), 2) ta mäletab, et sõna kuulub reeglipäraste sõnade hulka (aktiivne morfoloogia), 3) ta ei mäleta, milliste sõnade hulka sõna kuulub või pole ta sõna varem kohanudki. Kolmandal juhul kasutab kõneleja alati aktiivse morfoloogia reegleid. Et ka teisel juhul kasutab kõneleja alati aktiivse morfoloogia reegleid, siis peab kõneleja teadma (s.t mäletama) ainult seda, kas sõna kuulub erandite hulka: ei ole mingit vajadust kontrollida, kas ta kuulub aktiivse morfoloogia reeglite alla (isegi kui selline kontroll oleks võimalik). Kolmas sõnarühm on palju suurem kui esimene ja teine. TÜ koondkorpuse (<http://www.cl.ut.ee/korpused/segakorpus/>) kirjakeele osa (v.a seadused) on 200 miljonit tekstisõna. Selle üleskirjutamiseks kasutasid autorid üle miljoni erineva sõna. Valdavalt on need muidugi liitsõnad (mille käänamine käib samal moel kui viimaseks komponendiks oleval liitsõnal) ja produktiivsed tuletised, aga ka liitsõnade osas on korpuse sõnavara (nt *jahta, jaroviid, joklus, jorss, judeotsiid, juntija, jussiiv*) suurem kui 100 000, ületades ümmarguselt kaks korda nii EKSS-i kui ka ÕS 2006 liitsõnade hulga. Keeles kasutusel olevate ja käänamist vajavate sõnade arv on väga suur ning lisaks asub suur osa neist väljaspool sõnastike vaatevälja. On ebarealistlik oletada, et kõigi nende käänamisviise oleks võimalik kuidagi üksiksõnapõhiselt mäletada.

2. Seda, kas sõna kuulub aktiivsesse või passiivsesse morfoloogiasse, ei ole võimalik tuletada fonoloogilis-derivatiivsetest tunnustest.

See väide on kahtlemata õige ja sellest EKG ka lähtub.

3. Seda, kas sõna kuulub aktiivsesse või passiivsesse morfoloogiasse, tuleb lihtsalt teada.

See väide on õige, kuid ainus, mida tuleb kontrollida, on see, kas sõna kuulub erandite hulka ehk passiivsesse morfoloogiasse (vt punkti 1). Vaikimisi muutub sõna aktiivse morfoloogia järgi.

4. Eesti keele sõnade jaoks ei ole olemas aktiivset ja passiivset morfoloogiat, vaid ainult „passiivne”, sest iga eesti keele sõna puhul peame teadma, kuidas ta muutub.

See lause esindab loogilist viga, mille põhjuseks on sõna *teadma* tõlgendamise mäletamise tähenduses: sellest, et me iga sõna puhul teame (taipame), kuidas ta muutub (ja nii see ju on), ei järeldu kuidagi, et kõik sõnad peaksid olema mingites loendites, mida tuleb mäletada. Piisab erandite loendist ja reegli tundmisest. Sõna häälikuline kuju on üsnagi juhuslik, sõltudes muuhulgas keelest, millest sõna laenatakse. Iga potentsiaalse sõna jaoks on käänamisreeglid ootel juba enne, kui sõna ise keelde ilmub, ja selles mõttes on morfoloogiareeglid konkreetsetest sõnadest sõltumatud.

2. Vormide hierarhia paradigmas

Käänamissüsteemi kirjeldustes on tavaks jagada käänded rühmadesse selle järgi, kas käändevormi on võimalik mõne teise vormi alusel tuletada ja kas tema järgi on võimalik sama sõna teisi vorme moodustada (artiklis kasutatakse sõna *tuletama* kahes tähenduses: esiteks tavatähenduses 'midagi moodustama või looma millegi olemasoleva alusel', ja teiseks keeleteaduse terminina kitsamas tähenduses 'tuletusliite abil uut sõna looma'; kontekstist peaks olema arusaadav, kumba mõeldakse). Põhimõtteliselt on võimalikud neli varianti: (1) vormi ei saa tuletada ja ta on teiste aluseks, (2) vormi ei saa tuletada ja ta pole teiste aluseks, (3) vormi saab tuletada ja ta on teiste aluseks, (4) vormi saab tuletada ja ta pole teiste aluseks. Reeglipäraselt käänatavate sõnade puhul moodustavad tuletussuhted hierarhia, mille tipuks algvorm, s.t vorm, mida ei saa tuletada ja mis on ise teiste aluseks (1), talle alluvad mõningad muud vormid, mis on temast tuletatavad ja omakorda teiste aluseks (3), ning lõpuks on olemas vormid, mis on tuletatavad, kuid pole teiste aluseks (4). Erandlikult käänatava sõna puhul leidub aga sõna paradigmas mõni vorm, mis pole (keelesüsteemi praeguste seaduspärasuste alusel) algvormist tuletatav (ei otse ega ka mõne teise vormi kui vaheetapi kaudu), s.t (2), nt *pähe* sõna *pea* paradigmas või veel mõni variant (1), nt *vahtra* (ootuspärase *vaheri*) asemel sõna *vaher* paradigmas. Teiste sõnadega, ebareeglipärase sõna paradigma ei ole ühe, vaid mitme tipuga hierarhiline moodustis. Keelekasutaja peab kõiki neid tippe mäletama, et sõna õigesti käänata. Mida ebareeglipärasem sõna, seda rohkem on meelespidamist vaja-vaid sõnavorme paradigmasiseste hierarhiate tippudes.

2.1. Algvorm

Millist käändevormi (peale ainsuse nimetava) saaks pidada paradigma algvormiks?

Mõnes eesti keele morfoloogiakäsitluses (vt nt Ehala 1997: 375; Blevins 2008: 244) väidetakse, et ainsuse nimetava käände vorm ei sobi muude käänete moodustamise aluseks, sest ta on liiga infovaene: kaashäälikuga lõppeva käändsõna puhul ei ole alati teada, milline tüvevokaal tuleb valida.

Esiteks paneme tähele, et see argument ei puuduta üldse seda poolt eesti keele sõnavarast, mille ainsuse nimetav on täishäälikulõpuline. Teiseks tekitaks ainsuse omastav muude vormide alusena lahendamatu probleemi ainsuse nimetava vormi valimisel: kuidas teada, kas ainsuse nimetav on täishäälikuga või ilma, nt kas *roosi* ainsuse nimetav on *roos* või *roosi* või mis on *aasta* ja *saasta* ainsuse nimetav? Ja kolmandaks tuleb küsida: võib-olla on olemas mingi muu kriteerium kui morfoloogiakirjelduse enese sisemine ilu, mis võimaldaks määrata, milline vorm sobib algvormiks? Selgub, et selline kriteerium ongi olemas, ja selleks on sõnade eri vormide kasutatavus. Nimelt vormi, mis on teise vormi tuletamise aluseks, peab olema kohatud enne tuletatavat vormi. Eesti keele kasutamist iseloomustab asjaolu, et erinevaid sõnu, mis esinevad ainsuse nimetavas, kohtab rohkem kui sõnu, mis esinevad ainsuse omastavas, ja neid on omakorda rohkem kui sõnu, mis esinevad ainsuse osastavas (Kaalep 2010). Ehk kui teisendada see nähtus ajateljele, siis on tavapärane, et kõigepealt kohatakse sõna ainsuse nimetava, seejärel omastava ja alles siis osastava vormi ning et mitmuse vorme kohatakse alles pärast

ainsuse vorme. Seega ei saa tuletamishierarhia kõrgeimal kohal olla muu kui ainsuse nimetav.

Ülaltoodu ei kehti muidugi absoluutselt kõigi sõnade kohta: lihtsaim näide on mitmussõnad (*plurale tantum*), nt *omaksed*.

On rühm sõnu, mille puhul ainsuse omastav on sagedasem kui nimetav: kohanimed. Kohanimesid kasutatakse kõige tüüpilisemalt atribuudina: *Tallinna kilud*, *Tartu buss*, *Mäe talu*. Seega ei ole imestada, et eesti oma kohanimede ainsuse nimetav on sama mis omastav (*Kuressaare*, *Narva*, *Soome*) – vormi sagedus määrab ta koha tuletamishierarhias, seega on kohanime puhul tuletamishierarhia tipuks ainsuse omastav ja nimetav on aja jooksul kohanevad sellele vastavaks. Ainus seejuures kasutatud moodustusreegel on: ainsuse nimetav on samasugune kui ainsuse omastav.

2.2. Milline vorm sobib ainsuse osastava moodustamise aluseks?

Ainsuse osastava moodustamisel saab lähtuda ainult sagedasemast sõnavormist. Kas selleks vormiks on ainsuse nimetav või omastav või mõlemad? Kui ainsuse omastav on moodustatud mõneti (või täiesti) erandlikult, siis tuleb seda vormi kindlasti teada: kui türevokaali valik järgib mitteproduktiivset malli, nt *lakk* : *laka* (produktiivse malli kohane oleks *lakk* : *laki*), siis peab türevokaali teadma, et ainsuse osastavat moodustada (*lakka*, mitte *lakki*). Peaaegu kõigi avatud muuttüüpide sõnade puhul piisabki ainsuse omastava tundmisest kõigi vormide moodustamiseks (peale ainsuse nimetava), olgu selleks siis eelviimasel silbil rõhku kandev kaashäälikuga lõppev sõna (*õpik*, *tabel*, *senaator*), 3-silbiline täishäälikuga lõppev sõna (*maagia*, *alibi*), *ne-* või *s-*sõna (*lihas*, *lihane*, *leevike(ne)*, *puhutine*, *puhutis*) jne.

Kuid leidub kaks aktiivse morfoloogia sõnamalli, mille puhul ainsuse omastavas ei pruugi olla piisavalt infot ainsuse osastava moodustamisviisi valikuks. Üht malli esindavad *notsu* ja *suahiili*, s.t täishäälikuga lõppevad sõnad, mille rõhk on eelviimasel silbil, mis omakorda on (silbivälte terminit kasutades) teises vältes, ning teist *näts* ja *tamiil*, s.t kaashäälikuga lõppevad sõnad, mille rõhk on viimasel silbil. Ainsuse omastav on mõlemas tüübis ühesuguse kujuga: lõpus täishäälik ja rõhk eelviimasel silbil, s.t *notsu*, *nätsu*, *suahiili*, *tamiili*, ent ainsuse osastav erineb: *notsu+t* ja *suahiili+t*, aga *nätsu+0* ja *tamiili+0*. Ainus, mille alusel keelekasutaja saab otsustada, kas valida *t* või mitte, on ainsuse nimetava vormid.

Nõrgenevale vältemuutusele alluva sõna puhul, s.t kui ainsuse omastav on nõrgas ja osastav tugevas astmes, ei ole *g-d*, *b-d* või *d-d* sisaldava ainsuse omastava põhjal võimalik öelda, kas osastavas peab olema *g*, *b*, *d* või *k*, *p*, *t*, nt *-endi* : *-enti* (*presidenti*) või *-endi* (*promovendi*), *-iibi* : *-iipi* (*džiipi*) või *-iibi* (*karaiibi*), küll on seda aga võimalik öelda ainsuse nimetava põhjal. Sellised sõnad moodustavad avatud, võõrsõnadega pidevalt täieneva hulga.

Seega arvestades ülaltoodut ja asjaolu, et ainsuse omastav on ainsuse nimetavast reeglipäraselt tuletatav (vt osa 7), võimegi väita, et ainsuse osastava moodustamise aluseks sobib ainsuse nimetav. Ainult erandliku türevokaali valikuga sõnade puhul peab keelekasutajal olema info ka ainsuse omastava moodustamisviisi kohta.

3. Sõna muutmisviisi suhtes välised omadused

Esimene elementaarne küsimus, millele iga eesti sõna puhul peab vastama, on see, kas seda sõna tuleks käänata, pöörata või on ta muutumatu sõna? See on küsimus sõna tähendusest, tema liigist ega ole seotud sõna konkreetse häälikulise kujuga. See tähendab, et peale häälikulise kuju võib olla veelgi sõna enesega seotud asjaolusid, mis määravad tema muutmisviisi. W. Wurzel (1987: 76) nimetab neid sõna morfoloogia suhtes välisteks omadusteks ja mainib (peale häälikulise kuju) ka (grammatilist) sugu ja elusust. Sõna morfoloogia suhtes väliste omaduste õige määramine on äärmiselt oluline, kui soovime hiljem nende põhjal sõnu iseloomustada, et leida väliselt sarnaste sõnärühmade ja käänamisviiside vastavusi. Ekslik tunnuste valik muudab sõnade adekvaatse rühmitamise võimatuks.

3.1. Käänamisviisi valiku jaoks olulised häälikulised omadused

Milliseid algvormi häälikulisi tunnuseid peaks arvestama, et sõna keelesüsteemile vastavalt käänamiseks liigitada?

EKK järgi on algvormi (ainsuse nimetava) olulisi omadusi kolm: silpide arv, värde ja lõpuhäälik. Lisaks tuleb arvestada veel rõhku ja kaasrõhku, et saaks silpe lugeda ja arvestada just sellisel moel, et tulemus käänamisviisiga kokku sobiks (EKK: 204).

Silpide arvu järgi jagab EKK sõnad kolmeks: ühe-, kahe- ja enamasilbilised. Silpide arvu hakatakse praegu kehtivates morfoloogiakäsitlustes lugema rõhulisest silbist, mis tähendab sisuliselt seda, et leitakse rõhulise silbi kaugus sõna lõpust.

Kuid leidub suur hulk kolmesilbilisi sõnu, mille puhul näib, et nende käänamine ei sõltu rõhulise silbi asukohast, täpsemalt sellest, kas rõhk on esimesel või viimasel silbil, nt *kanapee*, *politsei*, *trotuaar*, *doktorant*. Seda teoreetilise printsiibi ja tegelikkuse vastuolu on püütud lahendada kaasrõhku appi võttes. Kui rõhulise silbi järgi arvestatud kolmesilbiline sõna käändub, nagu oleks ta ühesilbiline (nt *president* nagu *ment*, *silikoon* nagu *tool*, *politsei* nagu *koi*), siis tuuakse seletuseks viimasel silbil olev kaasrõhk (EKK: 325). Seejuures jäetakse täpsemalt seletamata, miks just selliste sõnade käänamisel ei piisa algul postuleeritud algvormi kolmest omadusest ning kuidas saab olla, et *president*-tüüpi sõnadel on kaasrõhk viimasel silbil, aga samuti kolmesilbilistel, liitelise struktuuriga *õnnelik*-tüüpi sõnadel ei pruugi kaasrõhk ainsuse nimetavas üldse realiseeruda (EKK: 326).

Laskumata pikemasse arutellu teemal, kuidas saaks kaasrõhk mõjutada käänamist selektiivselt (jättes näiteks mõjutamata kolmesilbiliste sõnade *grafiti* ja *seminar* käänamise, ehkki ta kõnerütmi liigendajana peaks ainsuse osastava vormides *grafitit* ja *seminari* ikkagi ilmnema), või mida õigupoolest tähendab morfoloogiliselt oluline kaasrõhk (EKK: 65), mida kasutatakse ainult teataval kindlal viisil käänduvate sõnade puhul ja mis näib kokku sulatavat põhjuse ja tagajärje (rõhk määrab käänamise iseloomu ja samal ajal käänamine määrab rõhu iseloomu), olen seisukohal, et tegelikult polegi vaja eesti käänamissüsteemi kirjeldamiseks kaasrõhku appi võtta.

Kui vaatame kolme- ja enamasilbiliste sõnade käänamismalle ning kahe- silbilisi sõnu, millel rõhk ei ole esimesel silbil, siis näeme, et tähtis pole rõhulise silbi asukoht üleüldse, vaid ainult see, kas rõhuline silp on eelviimane või mitte. Kui rõhuline silp on eelviimane, siis käänatakse sõna nagu kahesilbi-

list (ja kahesilbilisel sõnal ongi rõhk tavaliselt eelviimasel ehk esimesel silbil). Nii et kolme tunnuse – silpide arvu, rõhu ja kaasrõhu – asemel osutub oluliseks ainult üks: rõhu asukoht eelviimasel silbil.

Soovimata arutleda selle üle, mis välde täpselt on, kuidas ja kuivõrd seda tajutakse ja kuidas on välde kui hääldusega seotud nähtus seotud sõna käänamisega, kasutatakse selles artiklis sõna häälikulise koosseisu iseloomustamiseks otseselt hääliku ja silbi pikkusi ning rõhku (väldet kasutatakse ainult aeg-ajalt ja selleks, et käsitlust varasematega siduda). Võib-olla toob see kaasa kirjelduse teatava kohmakuse, kuid eelistan lühiduse asemel käsitluse täpsust.

Eesti käändsõna olulised häälikulised tunnused on seega lõpuhäälikud, rõhu olemasolu eelviimasel silbil, viimase silbi pikkus ja teatavatel juhtudel ka eelviimase silbi pikkus.

3.2. Tuletuslik kuju

Kui järele mõelda, siis ka algvormi struktuur ise – kas sõna on liht- või tuletatud sõna – on morfoloogiaväline omadus, s.t omadus, mis ei sõltu konkreetse sõna muutmiskiisist, vaid hoopis ise mõjutab seda. Näiteks ühesuguse häälikulise kujuga kahesilbilised ülipika esimese silbiga (ehk kolmandavärtelised) omadussõnad *taine* ja *kaine* käänduvad erinevalt (*taine* : *taise* : *taist*; *kaine* : *kainet*); esimene neist nagu on omane *ne*-tuletistele (*võine*, *pliine* jne), teine aga nagu on omane lihtsõnadele (*lämbe*, *niiske* jne). Ainult teadmine, et *taine* (*võine*, *pliine*) on *ne*-liite abil tuletatud sõna, määrab ta käänduma teisiti kui *kaine* ja *lämbe*.

3.3. Võõrapärasus

Sõna algvormi morfoloogiaväliste omaduste hulka võib lugeda ka võõrapärasuse, s.t tunnuse, mis iseloomustab seda, kuivõrd sõna on keelesüsteemi osa, kuivõrd võõrapärasus mõjutab käänamiskiisi (vt nt Help 1985: 32–33). Näiteks kahesilbilised esmavärtelised vokaalilõpulised võõrnimed käänduvad eesti keeles ainsuse osastavas *t*-lõpu abil, nt *Bono+t*. Ka samasuguse hääldusliku struktuuriga tsitaatsõnade (*piri-piri*) ja lühendite (*USA*, hääldus *usa*) ainsuse osastav oleks vastavalt *piri-piri+t* ja *usa+t*. Samasuguse struktuuriga uusi laensõnu hakatakse (võib-olla küll mingi aja möödudes) aga käänama ilma *t*-ta, nt (*sedä*) *blogi*, mis on omane ka eesti omasõnadele (nt *kala*). Isegi väga tuntud pärisnime käänatakse omasõna moodi, meenutame kas või kampaniat „Usume Andrus Veerpalu” (pärisnime käänamise tavapärase mall oleks *-palu+t*).

Vahekokkuvõttena võiks öelda, et eesti käändsõnade muutmiskiisi mõjutavate morfoloogiaväliste tunnustena tuleb peale sõna häälikulise kuju arvestada ka seda, kas sõna on tuletatud või lihtsõna, ja seda, kuivõrd võõrapärase ta on.

4. Aktiivne ja passiivne morfoloogia, avatud ja suletud muuttüübid

Tuleb eristada ühelt poolt reeglit ja teiselt poolt muuttüüpi kui ühtmoodi käänatavate sõnade hulka (morfoloogiakäsitlustes on tavaks kasutada sõnade ja muuttüüpide puhul elemendi ja hulga analoogiat: sõnad kuuluvad muuttüüpi, lähevad ühest teise; muuttüüp omakorda võib olla suur, avatud). Reegel on sõna käänamise eeskiri, muuttüüp kui hulk on reegli rakendamise

tulemus. Kui reegel on aktiivne, s.t keelekasutajate meelest kasutuskõlblik, siis lisanduvad selle kasutamise tulemusel samasse muuttüüpi üha uued sõnad, s.t muuttüüp on avatud. Kui reegel ei ole enam aktiivne, s.t on passiivne, siis teda ei rakendata ega lisandu vastavasse muuttüüpi uusi sõnu.

Kuidas otsustada, kas konkreetne sõna kuulub avatud või suletud muuttüüpi? Näiteks sõna *sari* võib käänata *sari* : *sari* : *sari* (india naiste traditsiooniline rõivas) või *sari* : *sarja* : *sarja*. Kumb käänamisviis vastab aktiivsele, kumb passiivsele morfoloogiale?

Et mõista, millised on aktiivsed ja millised passiivsed sõnamuutmismallid, tuleb vaadata, mis liiki sõnu ja kui palju vastavatesse muuttüüpidesse kuulub, kas ja kuidas on sõnad muuttüüpidesse lisandunud või sealt kadunud. See tähendab, et tuleb vaadata muuttüüpide produktiivsust ehk nende võimet haarata uusi sõnu. Üldjuhul on muuttüübi produktiivsus ja reegli aktiivsus seotud: aktiivsele reeglile vastav muuttüüp on ka produktiivne, s.t sinna kuulub palju sõnu ja ta laieneb uute sõnade arvel. Toodud näites esindab *sari* : *sarja* : *sarja* mitteproduktiivset käänamismalli, *sari* : *sari* : *sari* aga produktiivset: kui uus laensõna on kahesilbiline, esimeses vältes ja lõppeb täishäälikuga, siis muutub ta astmevaheldusetult.

Asjaolu, et sõnade muutmismallid on põhimõtteliselt jagatavad aktiivseteks ja passiivseteks, ei tähenda aga, et oleks ilmselge, kuidas konkreetseid muuttüüpe määratleda. Esiteks tuleb teada, millised võiksid olla algvormi morfoloogia suhtes olulised tunnused (häälikulised, tähendusega seotud vm), millest lähtudes saaks otsustada sõna muutmismalli üle. Teiseks tuleb teada, millised võiksid olla muuttüübi kui sõnaderühma tunnused, millest lähtudes saaks otsustada muuttüübi avatuse üle: näiteks kui oluline on muuttüüpi kuuluvate sõnade arv või asjaolu, et mingi muuttüübi sõnu kiputakse käänama mõne teise muuttüübi järgi.

4.1. Muuttüübi avatus ja produktiivsus

Muuttüübi produktiivsus on tema võime haarata endale uusi sõnu. Kui keeles on rohkem kui üks muuttüüp (nagu eesti keeles), siis läheb uus sõna sellesse tüüpi, mis sobib sõna morfoloogiaväliste omadustega, s.t avatud tüüpi. Näiteks, kui kahesilbilise sõna lõpus on kaashäälikule järgnev *-ik*, siis saab sõna tüvevokaaliks *-u* (*vabrik* : *vabriku*), kui aga *-uk*, siis *-i* (*soomuk* : *soomuki*). Muuttüübi võimet haarata uusi sõnu piirab nende sobivate kandidaatsõnade arv, millel on muuttüübi jaoks sobivad morfoloogiavälised tunnused. Seetõttu ei saa muuttüübi produktiivsuse hindamisel tugineda ainult sinna kuuluvate sõnade arvule: võib juhtuda, et muuttüüp paistab olevat väheproduktiivne, aga selle põhjuseks on lihtsalt sobivate kandidaatsõnade vähesus, kuigi kõik sobivad kandidaadid lähevad just sellesse muuttüüpi. Ehk teiste sõnadega: muuttüübi produktiivsus on tegelikkuses realiseeruv reegli aktiivsus (vt Wurzel 1987: 87–90).

On üsna tavaline, et keeles on sõnu, mis oma morfoloogiaväliste omaduste poolest võiksid kuuluda mõnda avatud muuttüüpi, kuid tegelikult sinna ei kuulu, nt *sari* : *sarja* : *sarja*. Oma teistsuguse käänamisviisiga määratleb ta avatud muuttüübi täiendtüübi (Wurzel 1987: 78), millesse ta ise ja mõningad teised sarnaselt käänatavad sõnad kuuluvad. Ühesuguste morfoloogiaväliste omadustega sõnad võivad jaguneda ka rohkem kui kahe täiendtüübi (ühe avatud ja ühe suletud) vahel, s.t ühel avatud muuttüübil võib olla ka mitu

suletud täiendtüüpi. Näiteks kahesilbiline esmavärtliline *e*-lõpuline sõna võib kuuluda avatud muuttüüpi (*kõne*), *da*-lõpulise omastavaga suletud muuttüüpi (*pime*) või *me*-lõpulise omastavaga suletud muuttüüpi (*pide*). Kuid ei ole võimalik, et üksteise täiendtüüpideks oleksid avatud muuttüübid. Kui meile paistab, et täpselt ühesuguste morfoloogiaväliste omadustega sõnad jagunevad mitme avatud muuttüübi vahel, siis oleme jätnud mingi morfoloogiavälise omaduse arvesse võtmata (vt 4.2) või määratleme muuttüüpe endid valesiti, näiteks pidades häälduse kõikumist käänamisviisi muutumiseks (vt 6.3.1).

4.2. Tugevneva astmevahelduse produktiivsusest

Keeles võib leiduda sõnarühmi, mis ei taha hästi sobida sellisesse lihtsasse skeemi nagu eespool näitena toodud kahesilbilised esmavärtlilised *e*-lõpulised sõnad *kõne*, *pime* ja *pide*, nimelt et sama häälikulise kujuga sõnade puhul on selgelt eristatav suur aktiivne ja produktiivne muuttüüp (*kõne*), millel on väikesed ning mitteproduktiivsed täiendtüübid (*pime* ja *pide*). Üks selliseid ebamugavaid rühmi on kahesilbilised, (sõnavälte poolest) teisevärtlilised *e*-lõpulised sõnad, millel on kolm erinevat käänamisviisi (*kraade* : *kraade*, *vaade* : *vaate* ja *seeme* : *seemne*). On selge, et *kraade* esindab aktiivset reeglit ja produktiivset muuttüüpi: uued laensõnad (nt *vurle*, *latsaroone*) käänduvad just selle malli järgi. Sama selge on, et *seeme* esindab passiivset reeglit ja mitteproduktiivset tüüpi (koos sõnadega *kümme* ja *kööme*). Probleemne on aga *vaade*: sarnaseid sõnu on palju ja neid saab ka tegusõnadest *e*-liite abil juurde tuletada. See tähendab, et tegemist on produktiivse tüübiga. Sellisele tüübile peaks vastama ka aktiivne reegel.

Samal ajal ei ole aktiivse morfoloogia kontseptsiooni puhul võimalik, et ühesugused morfoloogiavälised omadused sobivad rohkem kui ühe avatud muuttüübi jaoks: definitsiooni kohaselt määravad need tunnused üheselt ära, millisesse muuttüüpi sõna kuulub.

Näib, et teooria ei ole keelefaktidega kooskõlas.

Vastuolu lahendamiseks tuleb tunnistada, et häälikulisest kujust üksi alati ei piisa muuttüübi valikuks. Käesoleval juhul tuleb arvestada ka seda, et *kraade* on lihtsõna, *vaade* aga tuletis, kusjuures tuletusaluseks on kahesilbiline tegusõna. *e*-tuletise käänamisviisi järgib tema aluseks oleva sõna muutmiseviisi: kui on olemas sõnad *kaebama* (ja selle vorm *kaevatud*) ning *kaevama* (*kaevatud*), siis on võimalikud ka tuletised *kaeve* : *kaebe* ja *kaeve* : *kaeve*. Tuletusaluseks oleva sõna muutmiseviisi on *e*-tuletise suhtes morfoloogiaväliline tunnus. Selle teadmine võimaldabki otsustada, kuidas uut *e*-tuletist käänata.

Tegusõnast *e*-liite abil nimisõna tuletamine on tänapäeva eesti keeles küll üsna vähe produktiivne, kuid siiski kasutatav: näitena spontaanselt sõnaloomest võib tuua astmaga seotud hääliitsusi iseloomustava *kiune* : *kiune* (tuletusaluseks *kiunuma*) (Vikipeedia, märksõna *auskultatsioon*; sõna puudub ÕS-ist). Silvi Vare väga tabava pealkirjaga artikkel „Potentsiaalsetest sõnadest leksika ja grammatika vaatenurgast” (2008) vaatleb, kuidas sellisel moel tuletatud *e*-lõpulisid õigekeelsussõnastikes esitatud sõnu keeles tegelikult kasutatakse, jõudes järeldusele, et paljud *e*-liitelistest tuletistest on kõigest potentsiaalsed sõnad. Nad esinevad küll liitsõnakomponentidena, kuid iseseisva sõnana kohtab neid üliharva (kui üldse) ja seetõttu ei vääriskski nad sõnastikus iseseisvana esitamist. Paneme tähele, et S. Vare ei väida, et need sõnad ei kuulugi eesti keelde, et need pole eesti keele pärased. Leksikograafid tea-

vad, et mitte iga sõna ei vääri sõnastikus esitamist. Nii nagu ei ole mõtet esitada kõikvõimalikke *mine-* ja *ja-*tuletisi, nii pole mõtet esitada ka kõiki *e-*tuletisi. Aga just asjaolu, et selliseid sõnu on suhteliselt palju (arvestades piiravat asjaolu, et tuletusaluseks sobivate tegusõnade hulk on väga piiratud: sobiv sõna peab olema kahesilbiline ja piisavalt tuntud, et olla kasutajale tuletusalusena tuttav) ja neid kasutatakse harva, viitab sellele, et tegemist on produktiivse moodustumalliga. „Väikeses vormisõnastikus” (Viks 1992) on 240 sõna, mis on tänapäeva keele seisukohalt läbinähtavad *e-*tuletised (nt *haare – haarama, hange – hankima, saaste – saastama*) ja nad kõik kuuluvad tüüpi *mõte*.

Seisukoht, et *e-*tuletiste moodustamine on produktiivne ja seega ka tugevnev astmevaheldus on teatud määral produktiivne, võimaldab eesti keele tegelikul kasutamisel ilmnevad tõsiasiad kooskõlastada morfoloogia teooriaga.

5. EKG ja EKK aktiivsuse, avatuse ja produktiivsuse käsitluse kriitika

Erinevalt eelnevast käsitlusest on EKG ja EKK kinni seisukohas, et kõik tugevneva astmevaheldusega sõnad, sealhulgas ka *e-*tuletised, kuuluvad passiivse morfoloogiasse: „Tugevnevale astmemuutusele alluvad ainult passiivse morfoloogiaga käändsõnad” (EKG: 157).

Vaatlen EKG ja EKK kahesilbiliste teisevärteliste *e-*lõpuliste sõnade käsitlust, milles on minu arvates kolm eksimust: 1) konkreetse muuttüübi ekslik suletuks liigitamine, 2) aktiivse ja passiivse morfoloogia teoreetiliste seisukohade järjekindluse rikkumine ja 3) sõna *mulle* päritolu valetõlgendus. Eksimuste parandamine on vajalik, et näidata, et viga ei ole aktiivse ja passiivse morfoloogia kontseptsioonis, vaid selle rakendamise viisis konkreetsete keelenähtuste käsitlemisel.

EKG ja EKK vastuolulise käsitluse allikaks on arvatavasti asjaolu, et käändsõnade muutmistüüpide produktiivsuse (ja ka aktiivsuse ning avatuse) üle otsustamisel on jäetud tuletised täiesti kõrvale ning jagatud sõnad ainult kolme liiki (vt ka Kross 1984: 9): omasõnad, tehissõnad ja võõrsõnad. Ka aktiivsete reeglite rakendumisvaldkond on piiratud lihtsõnadega. Selle asemel et pidada aktiivseks reegliks mis tahes eeskirja, mis võimaldab sõna algvormist moodustada muid muutevorme, on väidetud, et aktiivne on see reegel, mis „a) rakendub võõrsõnadele või b) rakendub statistiliselt oluliselt suuremale hulgale sõnadest” (EKG: 127).

Muuttüübi produktiivsuse üle otsustamisel on peetud kriteeriumiks ainult muuttüübi võimet haarata võõrsõnu ja sellest lähtudes on väidetud, et tugevneva astmevaheldusega sõnu eesti keelde loomulikult teel juurde ei tule. Ei ole pandud tähele, et *e-*lõpuliste kahesilbiliste tugevneva astmevaheldusega sõnade rühm ei ole homogeenne, vaid sisaldab tuletuse teel saadud produktiivset alamrühma.

Kui väita (nagu EKG ja EKK), et *vaade* esindab passiivset muuttüüpi, siis see tähendaks esiteks, et selle muuttüübi sõna algvormist ei piisa, et kõiki selle sõna muutevorme moodustada – tuleks teada veel mõnd käändevormi –, ja teiseks, et selle tüübi produktiivsus peaks olema kuidagi piiratud. EKG ja EKK arvates on mõlemad nõuded täidetud, sest uued kahesilbilised *e-*lõpulisel tugevnevas astmevahelduses sõnad tulevad keelde uudissõnade ja tuletis-

tena, mitte laensõnadena, seega on nende produktiivsus (nagu EKG seda defineerib) piiratud ning uudissõna puhul annab selle looja tavaliselt ette ka muutmismalli.

Oma seisukoha selgitamiseks öeldakse järgmist: „Näiteks kahesilbiline teisevärteline *e*-lõpuline uudissõna *m`aine* hakkab analoogia toimel automaatselt muutuma vältevahelduslikuna nagu samasuguse struktuuriga *e*-derivaa did ning mõned muud passiivse morfoloogiaga sõnad, s.t nagu nt *m`õte* : *m`õte*, *p`aine* : *p`aine*, mitte nagu võõr- ja slängisõnad, mis hakkavad muutuma astmevahelduseta, nt *v`urle* : *v`urle*, *latsar`õne* : *latsar`õne*” (EKG: 128). (Vahemärkus: mida mõeldakse eelnevas tsitaadis väljendi *analoogia toimel* all? Analoogia peaks ju olema aktiivse reegli rakendamine, lähtudes morfoloogiavälistest omadustest.) „Suletud muuttüüpi saab sõnu juurde tulla ainult regulaarsete ning produktiivsete tuletusmallide abil tuletatud sõnade arvel. Näiteks sõnast *`muld* suhteliselt hiljuti *e*-liitega tuletatud kahesilbiline teisevärteline sõna *mulle* muutub suletud muuttüübi analoogial *mulle* : *`mulde* : *mulle/t*, mitte avatud muuttüübi analoogial, nagu kahesilbilised teisevärtelised vokaallõpulised suhteliselt hilised laenud *mulla* : *mulla* : *mulla/t*, *auto* : *auto* : *auto/t*, *firma* : *firma* : *firma/t* jt.” (EKK: 304; vt ka EKG: 128).

Siinkohal oleks sobiv ära märkida, et EKG-s esitatud ning EKK-s korratud väide sõna *mulle* hilisest tuletamisest sõnast *muld* ei pea paika. Esiteks esineb *mulle* juba Wiedemannil (vt Wiedemann 1973) ja kordub hiljem üldkeele sõnaraamatutes (nt ÕS 1918; VÕS 1946). Teiseks pole *mulle* tuletatud sõnast *muld*, vaid pigem sõnast *muldama*, olles tüüpiline *e*-tuletis.

Kui arvestada uudissõna *maine* ja sisuliselt ebaõnnestunud näidet *mulle*, mis EKK tõlgenduses esindab mitteproduktiivset tuletusviisi, siis osutub, et tsiteeritud selgitus käibki tegelikult ainult uudissõnade, mitte *e*-tuletiste kohta. Tõepoolest, uudissõna loojal on vabadus pakkuda uudissõna muutmismalliks mõnd passiivsesse morfoloogiasse kuuluvat malli. Väide, et „uudissõna hakkab analoogia toimel automaatselt muutuma vältevahelduslikuna nagu passiivse morfoloogiaga sõnad” (EKG: 128), on küll vastuolus samas EKG-s kasutatud aktiivse ja passiivse, produktiivse ja mitteproduktiivse morfoloogia iseloomustusega ning ka tüübinihetega, mille mõningad uudissõnad läbi elavad. Õige väide oleks pigem, et uudissõna võib oma looja tahtel olla (algul) normitud muutuma nagu passiivse morfoloogiaga sõnad. Teine väide „Suletud muuttüüpi saab sõnu juurde tulla ainult regulaarsete ning produktiivsete tuletusmallide abil tuletatud sõnade arvel” (EKK: 304) on vastuolus omaenda selgituseks toodud näitega, mis esitab hoopis hüpoteetilise ebaregulaarse ja mitteproduktiivse tuletuse (*muld* + *e* -> *mulle*). Kui aga seda näidet mitte arvestada, siis võib arvata, et regulaarse ja produktiivse tuletusmalli all peetakse silmas tuletamist liidetega *-kond*, *-us*, *-ja*, *-ne* vms. On muidugi tõsi, et kui liide oleks sõna, siis käänduks ta teisiti kui samasuguse struktuuriga lihtsõnad, ja selles mõttes esindavad tuletised passiivset morfoloogiat. Teiselt poolt, kui rääkida sellise liite abil tuletatud sõnast, siis sõna kui terviku muutmismalli on nüüd algvormi kuju alusel ennustatav ja seega kuulub sõna aktiivsesse morfoloogiasse. Paremini oleks sõnamuutmist käsitledes siiski jääda sõnakeskse lähenemismalli juurde ja seega pidada kõiki sõnatuletusprotsessi de teel saadud sõnu aktiivset, produktiivset muutmismalli esindavateks.

EKG ja EKK jõuavad selleni, et produktiivsus jagatakse kaheks: esiteks on olemas selline produktiivsus (viis uusi sõnu tekitada), mis sobib avatud

muuttüübile (*kraade, vurle, latsaroone*), ja teiseks selline produktiivsus, mis ei sobi: „Avatud muuttüüp on niisugune tüüp, kuhu vastava algvormistruktuuriga sõnu saab uute laenude näol juurde tulla.... Suletud muuttüüpi saab sõnu juurde tulla ainult regulaarsete ning produktiivsete tuletusmallide abil tuletatud sõnade arvel” (EKK: 303–304).

Produktiivsuse allutamine aktiivse-passiivse jaotuse nõuetele toob omakorda kaasa väite, et „nähtuse produktiivsus pole, niisiis, veel piisavaks tingimuseks, et see nähtus osutuks ühtlasi aktiivseks....” (EKG: 128). See on täpselt vastupidine W. Wurzeli (1987) teoreetilisele seisukohale, et produktiivsus on aktiivsuse realiseerumine tegelikkuses sobivate kandidaatsõnade olemasolul, s.t ainult avatud (W. Wurzeli terminoloogias *stabiilne*) muuttüüp saab olla produktiivne (vt 4.1). Väide, et produktiivse tuletusmalli (nt *-kond* või *-lik* liite) abil tuletatud sõna võib kuuluda suletud muuttüüpi, on vastuolus ka EKG ja EKK enda esitatud põhimõttega, et suletud muuttüüpi kuuluva sõna käänamiseks on vaja teada midagi enam kui algvormi struktuuri. Tegelikult piisab tuletatud sõna puhul ainult algvormist, et käänamisviisi ennustada.

6. Häädus- ja käänamisviisi muutumine ning püsivus

On üldteada, et sõna häädusviis määrab tema reeglipärase käänamisviisi. Lihtne näide on eesti keeles *tsunami*, mille mitmuse osastav on *tsunameid* (ÕS-i norming), kui rõhk on esimesel silbil, või *tsunamisid* (tegelik keeletarvitus), kui rõhk on teisel silbil.

Vaatleme järgnevalt konkreetsete näidete varal, kas ja kuidas on häädamisviisi muutus ja käänamisviisi muutus omavahel seotud.

6.1. Häädamine muutub ja käänamine ka: *maastik-* ja *kontsert-tüüpi* sõnade liikumine ühest avatud tüübist teise

Eesti keeles on reegel, et kaashäälikuga lõppev kahesilbiline sõna, kus rõhk on esimesel ehk eelviimasel silbil, on ainsuse osastavas *t-lõpuline* (*õpiku+t*). Kuid esineb sõnu, mis käituvad, nagu oleksid nad kolmesilbilised (nagu *president*), s.t ainsuse osastava lõpp on *+0*, nt *kotlet*, *sändviitš*, *kronstein*, *asfalt*, *maastik*. Võime mõnel juhul täheldada käänamisviisi kõikumist nii normingus kui ka keeletarvitus: *sändviitšit* (ÕS 1976) või *sändviitši* (ÕS 2006); *vesternit* (ÕS 2006 järgi lubatud) või *vesterni* (ÕS 1976); *asfaltit* (sage) või *asfalti* (ÕS 2006); *maastikut* (sage) või *maastikku* (ÕS 2006). Sellaoliste sõnade normimine tekitab keelehooldajatele peavalu, nagu näitavad tsitaadid Tiiu Erelti artiklist „Mis on eestlasele eesti morfoloogias raske?” (Erelt 2000).

„Vana mure on rühm sõnu, mis ei ole tahtnud püsida oma normingu järgi II silbi rõhuga ja astmevahelduslikuna.” T. Erelt toob näitena sõnad *jogurt*, *menisk*, *gepard*, mille ainsuse osastav oli ÕS 1976 järgi ilma *t*-ta (Erelt 2000: 56–57). „Tuntud probleemne koht on astmevahelduseta *õpik-* ja astmevaheldusliku *õnnelik-tüübi* vahekord.... *ümbrik*, *kolhoosnik*, *sovhoosnik* *politseinik*.... *pealik* *piknik*. Neid kuut sõna võime häädada II vältel ja käänata *õpik-tüübi* järgi, aga võime häädada ka kahe III-vältelise silbiga ja käänata *õnnelik-(maastik-)-tüübi* järgi” (Erelt 2000: 63). „Väga suuri raskusi valmistab osa kahe III-vältelise silbiga sõnu eesotsas *kontserdiga*” (Erelt 2000: 67). Ta toob näitena sõnad *teemant*, *kompvek*, *kuurort*, *asfalt*, *piiskop*.

T. Erelti näited käivad kõik sõnade kohta, mille rõhk on esimesel ehk eelviimasel silbil ja mille viimane silp lõpeb kas pikale täishäälikule järgneva kaashäälikuga või pika kaashäälikuga või kaashäälikuühendiga. Loomulik oleks, et rõhulisele silbile järgneb lühem silp, kuid siin on olukord ebaloomulik: rõhulisele silbile järgnev silp on väga pikk. Et oleks selge, et rõhk on just esimesel ehk eelviimasel silbil, samal ajal kui ka talle järgnev ehk viimane silp on ülipikk (III vältes), tuleb ka eelviimast silpi hääldada ülipikalt (III vältes). Selliseid sõnu on „Väikeses vormisõnastikus” (Viks 1992) ümmarguselt 100. Selline olukord ei ole aga püsiv, sest sellised sõnad nagu *teemant* ja *kompvek* kipuvad üle minema *t*-lõpulisele ainsuse osastavale.

Keele kasutajad (ja normijad) on raskustes, sest sõna rõhu asukohta arvestades peaks ainsuse osastava lõpp olema *+t*, viimase silbi iseloomu arvestades aga *+0*. Konkreetse kasutaja otsus konkreetse sõna puhul sõltub sellest, kumba reeglit kasutaja arvates peaks eelistama: kas ta on kindel, et rõhk on eelviimasel silbil, või on ta kindel, et viimast silpi tuleks hääldada (üli)pikalt. *-ik*-lõpuliste sõnade (nt *pealik*) puhul võib viimane otsus omakorda sõltuda sellest, kas kasutaja arvates on tegemist liitega või mitte. Ühesõnaga, tegemist on käänamisreeglite konfliktiga konkreetse sõna puhul.

Protsessi paremaks mõistmiseks vaatame, milliste sammudena toimub kahe- ja kolmesilbiliste kaashäälikulõpuliste, viimasel silbil oleva rõhuga sõnade kohanemine eesti keele hääldussüsteemiga ja millised on seejuures muutused käänamises (vrd ka Hint 1978: 848–849).

Laenamise hetkel on sõnal rõhk viimasel silbil ja seda silpi hääldatakse pikalt, nt *apelsiin*, *bulvaar*, *mangust*, *dupleks*. Ainsuse osastav on *apelsiini*, *bulvaari*, *mangusti*, *dupleksi*. Esimese sammuna nihkub rõhk esimesele silbile. *Apelsiini* puhul see esimese silbi pikenemist kaasa ei too, sest rõhulisele silbile järgneb lühike silp, kuid *bulvaari*, *mangusti* ja *dupleksi* puhul on teine, rõhulisele järgnev silp ülipikk (III vältes), mistõttu ka rõhuline esimene silp peab olema ülipikk (III vältes) ja sõnad hakkavad kõlama kui *bull-vaar*, *mann-gust* ja *dupp-leks*. Ainsuse osastav on endiselt *apelsiini*, *bulvaari*, *mangusti*, *dupleksi* rõhuga nii esimesel kui ka (antud vormi) eelviimasel silbil. Teise sammuna toimub viimase silbi rõhu hääbumine ja seejärel rõhuta silbi lühenemine. Sõna *apelsin* ainsuse osastav jääb endiselt *0*-lõpuliseks (sest esimene silp pole ühtlasi eelviimane, seega ainsuse osastava moodustamises muutust ei tule), kuid viimase silbi lühenemise tõttu kaob vältevaheldus. Ainsuse osastav on nüüd *apelsini*. Sellega on ühtlasi kaotatud ainsuse omastava ja osastava häälduserinevus, nii et kui on valida, kas mugavam hääldus või grammatiliselt selgem eristus, valitakse eesti keeles mugavam hääldus. Sõnas *bull-vaar* lüheneb *a*, sõnas *mann-gust* *s* ja sõnas *dupp-leks* *k*, millega koos kaob ka vajadus hääldada esimest silpi ülipikalt (ehkki kohustust seda lühemalt hääldada ei teki). Ainsuse osastavaks saab nüüd *bulvarit*, *mangustit* ja *dupleksit*.

Üsna sarnast arengut (ning keelenormingulisi probleeme) näeme *ik*-lõpuliste liitega sõnade puhul, mille tüvi on ühesilbiline, nt *ümbrik*, *maastik*, *ohulik*. Oma kujult sarnanevad need sõnad kahesilbiliste võõrsõnadega, nagu *kompvek*, mille viimane silp lõpeb pika kaashäälikuga, aga rõhk on juba esimesel silbil (mis on seega ülipikk ehk kolmandas vältes). Vastavalt sellele, kuidas need tuletatud sõnad leksikaliseeruvad ehk kaotavad oma liitelisuse, kaob liitelt ka (kaas)rõhk ning sõnad lähevad üle *t*-lõpulisele ainsuse osasta-

vale. Vormi *ümbrikut* peab korrektseks ka *ÕS*, *maastikut* ja *ohtlikut* veel mitte, ehkki need vormid on üsna tavalised.

Asjaolu, et *kompvek-* ja *kontsert-*tüüpi sõnad on nihkumas *t*-lõpulise ainsuse osastava poole (ehk muutumas astmevaheldusetuks), on juba ammu teada. M. Hint on seostanud seda rõhu muutustega: „Kõnealuste sõnade astmevahelduslikkuse ja rõhumudeli vahel on kindel seos: astmevaheldusetus järgneb sõna nominatiivi lõppsilbi rõhu ähmastumisele” (Hint 1977: 272). Samuti on ta väitnud: „Astmevaheldusetusele kaldumise tegelikku piiri kõnekeeles ei määra mitte klusiil sõna lõpus, vaid sõna silpide arv (või silpide arv ning lõppsilbi ehitus....)” (Hint 1977: 273). Mõlemad väited on kooskõlas ülaltoodud kohanemissammudega, mis sellise struktuuriga sõnad läbivad, kui nad eesti keelde on laenatud.

Viimane samm – kui kahesilbilises sõnas, kus mõlemad silbid on kolmandas vältes, teine silp lüheneb ja alles sellega koos esimene silp lüheneb teisevälteliseks – ei ole võib-olla päris silmanähtav. On esitatud ka tees, et *maastik-*tüüpi sõnade üleminekul *t*-lõpulisele ainsuse osastavale toimub just esmajärjekorras esimese silbi lühenemine ja et teise silbi pikkus ei puutu asjasse. Sellise käsitluse vastu räägib esiteks asjaolu, et on sõnu, mis lähevad küll üle *t*-lõpulisele ainsuse osastavale, kuid esimene silp jääb endiselt kolmandavälteliseks, nt *bulvar* ja *kapron*. Teiseks räägib sellise käsitluse vastu asjaolu, et on sõnu, milles teise silbi lühenemine on isegi ortograafias näha, kusjuures see ortograafia eksib kirjakeele normingu vastu: internetifoorumites võib kohata vorme, nagu *asfaldit* ja *kuurordit* ja isegi nimetavas *asfald* ja *kuurord* (vorme *asfaldit* ja *kontserdit* võis kohata juba 1970. aastate trükitekstides, vt Hint 1978: 862). See tähendab, et esimese silbi teisevälteliseks lühenemine ei ole kohustuslik, küll on aga kohustuslik teise silbi lühenemine.

Kaashäälikuga lõppeva kahesilbilise sõna puhul, mille viimane silp on pikk ja rõhuline, võib häälikuline kohanemine viia ka teistsuguse tulemuse ni kui *bulvaari* puhul. Näiteks laen *marjaas* (ainsuse osastav *marjaasi*) on rõhu esimesele silbile nihkumise ja teise silbi lühenemise teel andnud tulemuseks *marjas* : *marjase* : *marjast* (*ÕS* 1976). Häälduse teisenemine toimus samade reeglite järgi nagu *bulvaari* puhul, sõna enese kuju on aga tinginud selle, et uueks käänamistüübiks sai *vastus*.

Miks aga mõni sõna jääb oma liikumises *t*-lõpulise ainsuse osastava poole justkui poolele teele pidama? *Apteek* ja *kotlet* on küllalt ammu laenatud ja suure sagedusega, aga püsivad ikkagi *0*-lõpulise ainsuse osastavaga. Arvatavasti on põhjus silpide häälikulises koostises, mis ei võimalda viimase silbi piisavat lühenemist esimese silbiga võrreldes. Just see on ka põhjuseks, miks kolmesilbilised kaashäälikuga lõppevad sõnad säilitavad astmevahelduse (nt *president*, *dividend*), kuigi sõna rõhk on nihkunud esimesele silbile. Ainult siis, kui viimase silbi lõpetab vaid üks kaashäälik ja see on heliline, s.t *l*, *m*, *n* või *r* (nt *seminaar* ja *silikoon*), on võimalik selle silbi lühenemine sellise piirini, mis toob kaasa astmevahelduse kadumise (*seminari* ja *siligoni*, mida võib kuulda ehitusmeeste suust).

Teooria seisukohalt on oluline märkida, et kui sõna vahetab käänamisviisi selle tõttu, et ta hääldus muutub (nt *bulvaar* -> *bulvar*), siis ei näita see mahajäetava muuttüübi suletust, vaid käänamisviisi muutumise tingib morfoloogiaväliste tunnuste muutumine. Tüübi suletust näitab see, kui sõna sealt lahkub, ilma et hääldus seejuures muutuks.

6.2. Häälamine ei muutu, käänamine aga küll: sõnade liikumine suletud tüübist avatusse

Kui sõna käänamisviis muutub, siis sellest ei saa järeldada, et on muutunud ka sõna häälusviis. Näiteks sõna *värd* käänati algselt *värd* : *värra* : *värda*, mitmuse osastavas *värdi*, millele hiljem lisandus paralleelvormina *värdasid*, ja selline on ka kehtiv ÕS-i norming. Tegelikus keeletarvituses on *värd* omandamas ühesilbiliste sõnade tavapärast muutumismalli: tüvevokaaliks *i*, laadivaheldust pole, s.t *värd* : *värdi* : *värdi*, mitmuse osastav *värde*. Seega on *värd* minemas ebaproduktiivsest, suletud muuttüübist üle produktiivsesse avatud muuttüüpi, ilma et tema häälamisviisis midagi muutuks.

Paneme tähele, et sõna *värd* üleminek toimub täpselt sellisel viisil, mis on kooskõlas vormide kasutusagedusega: harvema vormi (mitmuse osastava) moodustusviis võib muutuda varem, kuid see ei too kaasa temast tuletushierarhias kõrgemal asuvate vormide muutust. Hierarhias kõrgemal kohal oleva vormi muutus toob aga tingimata kaasa allpool olevate vormide muutuse: ainsuse omastava moodustusviisi muutus (*värra* -> *värdi*) põhjustab kogu paradigma, sh ka mitmuse osastava muutuse (*värdasid* -> *värde*).

Tõdemus, et sõna käänamisviisi muutus ei pruugi tähendada ta häälusviisi muutust, muudab kaheldavaks M. Hindi käsitluse, kes *ne-* ja *s-*sõnade mitmuse osastava moodustusviisi muutmise (töölisi -> tööliseid) järeldas, et midagi pidi olema muutunud ka nende sõnade häälamisviisis, millest ta omakorda järeldas, et toimub eesti keele prosoodiasüsteemi nihkumine (Hint 1980: 219–223). Tegelikult toimub lihtsalt *ne-* ja *s-*sõnade üleminek eesti keele jaoks tavalisemale mitmuse osastava moodustamise reeglile (kui ainsuse osastava lõpp on *+t*, on mitmuse osastava lõpp *+id*), kusjuures seda üleminekut takistavad üksikute sõnade või liidete puhul hääluslikud ja kasutusagedusega seotud tegurid (Kaalep 2010). Võib-olla muutub ka *ne-* ja *s-*sõnade häälamine, kuid seda tuleks siis tõestada, ainuüksi käänamisviisi muutmise põhjal seda järeldada ei saa.

6.3. Häälamine muutub, aga käänamine mitte

Võib juhtuda, et sõna häälusviisi muutus ei toogi kaasa käänamisviisi muutust. Näiteks *muslim* (ja *moslem*) käänduvad ühtmoodi, sõltumata sellest, kas esimest silpi hääldatakse ülipikalt (nagu on ÕS-i norming) või mitte (nagu on tavakeeles): *muslim* : *muslimi* : *muslimit*, mitmuse osastav *muslimeid*.

Kui sõna *muslim* puhul jääb kirjpilt muutumatuks, kuigi silbi pikkus muutub, siis kahesilbilistel *el-*, *er-*lõpulistel sõnadel, mille esimene silp ei lõpe lühikese täishäälikuga (s.t sõna pole esimeses vältes), võib muutuda ka kirjpilt. Sõna *piksel* oli eesti keelde laenamise momendil inglise keelekujust tulevalt teisevärteline ja seda käänati nagu tsitaatsõna (*piksel* : *pikseli* : *pikselit*) (vt Hanson, Tavast 1996). Sarnast olukorda näeme praegu sõna *blaster* 'mürtsutegija' puhul, mida käänatakse *blaster* : *blasteri* (vrd *plaaster* : *plaasteri*). Aja jooksul sõna kohanes, järgsilbi *e* häälus lühenes, muutus 1. ja 2. silbi kestuste suhe, s.t lähenes III-värtelisele häälusviisile, ning lõpuks jäeti e kirjpildis hoopis ära: *piksel* : *piksli* : *pikslit*. Selline on ka praegune norming. Seega on sõna käänamisviis jäänud samaks, ehkki häälusviis on muutunud (ja viimast kajastatakse ka kirjas).

Paljude muude *el-* ja *er-lõpuliste* sõnade puhul tuleb märkida, et juba nende algvorm kajastab eestlasele kohandatud hääldust. Sõnu *duubel* ja *singel* pole kunagi käänatud *duubeli* või *singeli*. See on ka mõistetav, sest laenamise hetkel on need sõnad *duubl* ja *singl*, eestlasele suupärase hääldamise tarvis tuleb lisada *e*, nii et ainsuse nimetavas saame *duub(e)l* ja *sing(e)l*, ja kui käänamisel lisandub türevokaal *i*, muutub sõna häälduse poolest suupäraseks ning *e* polegi vajalik. Sama näeme pärisnime *Google* puhul: tsitaatsõnana käänamisel pole vormide *guugli* ja *guuglit* moodustamisel mingit hääldusraskust. Tegusõnas *guugeldama* tuleb hääldatava vormi saamiseks aga lisada *e*.

Et leidub *el-*, *er-lõpulis* sõnu, milles *e* ei kao (nt *korter* : *korteri*, mitte *kortri*), on tingitud lihtsalt sellest, et ilma *e*-ta (*kortri*) on eestlasel neid ebamugav hääldada (vt nt Help 1985: 29). Käänamises ilmutavad sarnaseid jooni ka mõningad vanemad analoogilised kahesilbilised sõnad, mis lõpevad kaashäälikuga ja mille esimene silp ei lõpe lühikese täishäälikuga (sõna ei ole I vältes). Näiteks sõna *suhkur* : *suhkru* : *suhk(u)r(u)t*, mille kirjakeele norminguks on valitud *suhkur* : *suhkru* : *suhkrut*, ehkki kõnekeeles võib kuulda ka vormi *suhkurt*, või *peenar* : *peenra* : *peen(a)r(a)t* (ainsuse osastav *peenart* või *peenrat*). Võib öelda, et õigekeelsusvõitlus „õige käänamise” eest (õige on *suhkrut*, mitte *suhkurt*) on tegelikult võitlus õige hääldamise või õige ortograafia eest: küsimus on ju ainult selles, millist täishäälikut selgelt välja öelda ja millist mitte.

Sõnavormi mugandamist eesti keele hääldusreeglitega toimub käänamisüsteemis ka mujal, kusjuures seda näidatakse ka kirjas, ilma et seda peetaks piisavaks põhjuseks määratlada omaette muuttüüpi. Näiteks mitmuse osastav saadakse *õpik*-tüübis ainsuse osastava tüvele lõpu *id* lisamisega: *alam* -> *alama+id*, kuid *jalam* -> *jalami+id* -> *jalame+id*. Teisendus *i*->*e* on lõpuformatiivi *id* ees õigekirjas normingukohane alates 1920. aastatest, varem moodustati mitmuse osastav lihtsalt lõpu *+id* lisamisega täishäälikuteisendust tegemata, nt *kaunid* pro *kauneid*: „wotta kaunid Petersilli okse, kasta neid sellesinnatse taigna sisse” (Lithander 1781).

6.3.1. Number ja korter esindavad sama muuttüüpi. *el-* ja *er-lõpulis* sõnade tegelik kirjapilt (mis arvatavasti kajastab nende hääldusviisi) kõigub tuntuvalt. Võib täheldada, et normingukohast *korter*-tüüpi sõna käänatakse hoopis *number*-tüübi järgi (*hostel* : *hostli*), aga ka vastupidiseid juhtumeid, kus *number*-tüüpi sõna käänatakse *korter*-tüübi moodi *röster* : *rösteri* (vt ka Pedaja 2006: 792). Tunnistatakse, et selle tüübi puhul „Sõna fonoloogiline struktuur ei tarvitse sisaldada tunnuseid, mille järgi saaks otsustada, kas lõppsilbi vokaal langeb genitiivis välja” (Pedaja 2006: 792) ja „Pii kahe tüübi vahel pole algvormi ehituse põhjal siiski määratav...” (EKK: 317). Kui EKK väidab samas, et uued keelde tulevad sõnad kalduvad (vähemalt mõne aja pärast) suunduma *kringel*-tüüpi (s.o *number*-tüüpi), siis K. Pedaja (2006: 792) väidab vastupidiselt, et pigem laieneb *õpik*-tüüp (s.o *korter*-tüüp).

Asjaolu, et *el-* ja *er-lõpulis* sõnade puhul ei ole märgata selget tendentsi ei *number-* ega *korter*-tüübi teineteise arvelt suurenemisele, eristab neid *maastik-* ja *kontsert*-tüüpi sõnadest, kus suund on väga ühemõtteliselt ühest avatud muuttüübist teise.

Õigupoolest on tegemist olukorraga, kus mingit käänamistüüpi vahetust ei toimugi, lihtsalt hääldusviis ja sellele vastavalt ka kirjaviis muutuvad. Teo-

reetilised ja praktilised tüüpidesse liigitamise raskused on antud juhul pseudoprobleem. Kui tunnistada, et *el-* ja *er-lõpulist* sõnade hääldamisviisi muutust, mida küll kirjas kajastatakse, ei maksa tõlgendada käänamisviisi muutusena, siis muutub selgemaks ka eesti käänamissüsteemi enese kirjeldus.

7. Põhivormide moodustamine

Järgnevalt esitatakse eesti käändsõnade aktiivse morfoloogia reeglid ehk eeskiri, kuidas ainsuse nimetavast käändest lähtudes moodustada sõna põhivormid: ainsuse omastav, osastav ja sisseütlev ning mitmuse omastav ja osastav. Seejuures olen ainsuse sisseütleva (nii lühikese kui pika) ja mitmuse osastava moodustamise reeglid, mis põhinevad ainsuse osastaval, juba varem põhjalikumalt esitanud (vt Kaalep 2009; 2010).

On tõenäoline, et aktiivse vormimoodustusreegli puhul võib eesti keele oskaja tuua näiteid sõnadest, mis oma häälikulise kuju poolest reegli alla liigituks, kuid tegelikkuses käänduvad teisiti. Kõik need näited (nt *nimi*, *jõgi*, *suur*) peaksid aga kuuluma erandlikult käänduvatesse minikäänamistüüpidesse, mis moodustavad üsna sagedastest sõnadest koosnevad küllalt väikesed suletud loendid ja millesse uusi sõnu ei lisandu.

Reeglid esitatakse eraldi käänete kaupa, minnes sagedamini kasutatavast vähem kasutatava poole, s.t järgides võimalikku tuletusahelat. Reeglite esitamisel pole muud eesmärki kui konkreetset näidata, kui lühidalt saab (või kui pikalt on vaja) produktiivset vormimoodustust kirjeldada, s.t kui lihtne või keeruline see on.

Vormimoodustuse seisukohalt olulisteks tunnusteks on kõigepealt tuletusliide, kui see aga puudub, siis lõpuhäälikud, rõhu olemasolu eelviimasel silbil, viimase silbi pikkus (ja teatavatel juhtudel ka eelviimase silbi pikkus) ja lõpuks ka see, kas tegemist on võõra sõnaga (s.t sellisega, mis polegi eesti keele osa, nt lühendi või tsitaatsõnaga).

Kirjapandud reeglid arvestavad neid tunnuseid paratamatult mingis järjekorras, mis võiks olla ka mõneti teistsugune: raske öelda, kas õigem oleks algul kontrollida näiteks rõhu asukohta ja alles seejärel lõpuhäälikuid või vastupidi. Oluline on ainult see, et reeglid võimaldaksid sõnu kokkuvõttes võimalikult lihtsalt niimoodi rühmitada, et morfoloogiavälisest tunnustest tuleks käänamisviisi valik üheselt ja selgelt.

7.1. Ainsuse omastav

Ainsuse omastava lõpus peab kindlasti olema täishäälik. Aga milline täishäälik ja kas tüves esineb seejuures astmevahelduslikke muutusi?

7.1.1. Kui ainsuse nimetav lõpeb täishäälikuga, siis ainsuse omastav = ainsuse nimetav, üldreeglina ei muutu lõpuhäälik ega ka tüvi. Ainult tegusõnast tuletatud kahesilbilistel *e-lõpulistel* sõnadel esineb reeglipärane tugevnev tüvevaheldus, mis jäljendab aluseks oleva tegusõna astmevaheldust, nt *mulle* : *mulde* (*muldama* : *mullata*).

7.1.2. *ne-lõpulistel* liidetel asendatakse *-ne -se-ga*.

7.1.3. Kui ainsuse nimetava lõpus on kaashäälik, tuleb ainsuse omastava saamiseks lisada algvormile täishäälik. Liidete puhul tuleb arvestada, et nad on

sagedase kasutamise tõttu nagu erandsõnad, nii et liidetega lõppevad sõnad võivad üldreeglitest erineda.

7.1.3.1. Kui sõna lõpeb liitega *-kas*, *-jas*, *-tud/-dud* või *-nud* (nt *maakas*, *pastakas*, *nooljas*, *kukutatud*, *elatanud*), ei lisata ainsuse omastava moodustamisel täishäälikut, vaid jäetakse ära lõpukaashäälik (*maaka*, *pastaka*, *noolja*, *kukutatu*, *elatanu*). Astmemuutust ei toimu.

7.1.3.2. Suur osa eesti keele käänamissüsteemi reeglipäratusest peitubki täishääliku valikus. Reeglid sõltuvad peamiselt algvormi lõpust, aga ka sõna uudsusest ehk keelde tuleku ajast: uuemad sõnad kalduvad tüvevokaaliks valima *i*, mis ongi vaikimisi valitav tüvevokaal. Vaikimisi reeglist on järgmised süstemaatilised erinevused: *Vs+e* (*gloobus* : *gloobuse*), tuletusliited *-us* (*suremus* : *suremuse*), *-kond* (*maakond* : *maakonna*), *-lik* jt *ik-lõpulised* (*õnnelik* : *õnneliku*), *-v* (*karjuv* : *karjuva*), kesk- ja ülivõrde tunnused *-m*, *-em*, *-im* (*kavalam* : *kavalama*, *õnnelikem* : *õnnelikema*, *kauneim* : *kauneima*). Kui sõnade lõpuhäälikud on ühesugused, võib rõhu olemasolu just eelviimasel silbil mõjutada lõpuvokaali valikut, nt *bling* : *blingi* ja *marketing* : *marketingi*, aga *kliiring* : *kliiringu*. Eelviimasel silbil rõhku kandvate *ak-*, *ek-*, *ik-*, *ng-lõpuliste* (v.a *ung-lõpuliste*) sõnade tüvevokaaliks on *u* (*õpik* : *õpiku*, *rabak* : *rabaku*, *olek* : *oleku*, *varing* : *varingu*), aga kui sõna on tuntavalt võõrapärane, siis pigem *i* (*šellak* : *šellaki*, *šilling* : *šillingi*); paneme tähele, et kunagi pole tüvevokaaliks *a*, mistõttu ei lähe sellise sõna ainsuse omastav segamini *kas-lõpulise* sõna ainsuse omastavaga (*lobjakas* : *lobjaka*). Eelviimasel silbil rõhku kandvate *in-lõpuliste* sõnade tüvevokaaliks on *a* (*visin* : *visina*), aga kui sõna on tuntavalt võõrapärane või nimi, siis pigem *i* (*sovrin* : *sovrini*, *Karin* : *Karini*).

Tüve astmemuutus sõltub põhiliselt sellest, kas rõhk on eelviimasel silbil. Kui jah, siis astmemuutust pole. Vaheldumist *el* : *li* (*piksel* : *pikslu*) ja *er* : *ri* (*teener* : *teenri*) ei saa lugeda morfoloogiliseks, vaid häälduse kõikumisega seotud muutuseks. Pika eelviimase silbiga *el-*, *er-lõpulistel* sõnadel võimaldab sõnalõpulise täishääliku lisamine eelneva silbi vokaalil lüheneda kuni kadumiseni. Ehkki kirjas tähistatakse seda *e-ga*, on ta pigem häälikukvaliteedita täishäälik ehk švaa. Kui hääldusmugavus lubab, siis see kaob (nt *number* : *numbri*), kui aga täishääliku kadumine tekitab hääldamisraskusi, siis jääb ta alles, nt *korter* : *korteri*. Kui eelviimane ehk rõhuline silp on lühike, siis viimase silbi *-el* ega *-er* ei lühene, nt *kliber* : *kliberi*.

Kui rõhk pole eelviimasel silbil, alluvad sõnad reeglina nõrgenevale astmevaheldusele (*siil*, *president*). Ainult siis, kui rõhk pole ka viimasel silbil, mille tuumaks on seejuures lühike täishäälik ning lõpus lühike *l*, *m*, *n* või *r*, on sõna astmevaheldusetu (*seminar*, *anatomikum*, *ministeerium*).

7.2. Ainsuse osastav

Ainsuse osastava lõpp võib olla *+d*, *+t* või *+0*. Küsimus on, milliste tunnuste järgi valida lõpp ja otsustada, kas ja kuidas sõnatüvi muutub. Tüve lõpuhääliku valimise reeglid on samad mis ainsuse omastava puhul, v.a *ne-* ja *s-sõnad*. Kui ainsuse omastav on ebareeglipärase tüvevokaaliga, siis tüve lõpuhääliku valimise reegleid ei rakendata, vaid võetakse lõpuhäälik ainsuse omastavalt, kusjuures ainsuse osastava lõpu valimise reeglid sellest ei muutu.

7.2.1. Kui sõna lõpeb pika täishäälikuga (*suu*, *tabloo*, *kompanii*) või täishäälikühendiga (*kae*, *peoleo*, *politsei*), on lõpp alati *+d* ega toimu astmemuutust

(*suu+d, tabloo+d, kompanii+d; kae+d, peoleo+d, politsei+d*). Paneme tähele, et sõna võib olla ühe-, kahe- ja mitmesilbiline ja et rõhk ei saa olla eelviimasel silbil.

7.2.2. Kui sõna lõpeb lühikese täishäälikuga (s.t sõna ei ole ühesilbiline ega rõhuga viimasel silbil, sest selliste sõnade häälikuline koostis vastab reegli 7.2.1 tingimustele), siis:

7.2.2.1. kui tegemist on tegusõnast tuletatud kahesilbilise *e*-lõpulise sõnaga, on lõpuks *+t*, mis lisatakse ainsuse nimetava tüvele (*mulle : mullet*), s.t tegemist on tugevneva astmevaheldusega;

7.2.2.2. kui sõna on kahesilbiline, esimene silp lõpeb lühikese täishäälikuga (s.t sõna on I vältes) ja lõpuhäälik pole *e*, on lõpuks *+0* (*saba+0*).

7.2.2.3. Muidu on lõpuks *+t* (*kõne+t, plasku+t, algebra+t, kamaarinskaja+t, lämbe+t, aasta+t*). Kui ainsuse omastava lõpus on *-se*, kaob lõpu *e* (*gloobuse : gloobus+t, koduse : kodus+t*), v.a siis, kui selle tulemusena tekib raskesti hääldatav kaashäälikuühend (*raudse : raudse+t*).

Kahel viimasel juhul ei toimu tüve astmemuutust. Ei sõna silpide arv ega rõhu asukoht pole oluline muidu, kui ainult kahesilbilise esmavärtelise sõnamalli eristamiseks kõigist teistest lühikese täishäälikuga lõppevatest sõnamallidest.

7.2.3. Sõna lõpeb kaashäälikuga.

7.2.3.1. Kui sõna lõpeb liitega *-kas, -jas, -tud/-dud* või *-nud* (nt *maakas, pastakas, nooljas, avatud, elatanud*), ei lisatud ainsuse omastava moodustamisel täishäälikut, vaid jäeti ära lõpukaashäälik. Sel juhul on lõpuks *+t* (*maaka+t, pastaka+t, noolja+t, avatu+t, elatanu+t*). Tüve astmemuutust ei toimu.

7.2.3.2. Kui rõhk on eelviimasel silbil (nt *õpik, korter, ultimaatum*), on lõpuks *+t* (*õpiku+t, korteri+t, ultimaatumi+t*). Tüve astmemuutust ei toimu.

7.2.3.3. Kui rõhk on mujal kui eelviimasel silbil (nt *siil, president, seminar*), on lõpuks *+0*. Astmemuutuse olemasolu sõltub viimasest silbist. Kui viimase silbi tuumas on ainult üks täishäälik, millele järgneb ainult üks heliline kaashäälik, s.t *l, m, n* või *r* (nt *seminar*), siis astmemuutust ei toimu; muidu, s.t kui viimases silbis on kas pikk täishäälik või täishäälikuühend või lõpeb viimane silp pika kaashäälikuga või kaashäälikuühendiga, on selle vormi eelviimane (s.t ainsuse omastavale lisatud tüvevokaalile eelnev) silp ülipikk, s.t III vältes, nt *siidi, sapööri, estofiili, mauri, emaili, linoleumi, kitti, protsessi, etiketti, ähmi, konkursi, presidenti*.

Maastik- ja *kontsert-*tüüpi sõnadel on täidetud nii tingimus 7.2.3.2 kui ka 7.2.3.3 alamingimus, nimelt et viimases silbis on kas pikk täishäälik või täishäälikuühend või lõpeb viimane silp pika kaashäälikuga või kaashäälikuühendiga. Seega võib nende sõnade puhul täheldada kõikumist kahe käänamisviisi vahel (vt 6.1).

7.3. Mitmuse omastav

Järgnevate käänete puhul kirjeldatakse nende moodustamist, lähtudes ainsuse osastavast. Formaalselt, arvestades vormivariante, on selline käsitlus korrektne (ja mitmuse omastava puhul ka traditsiooniga kooskõlas) ega välista seda ka käänete kasutatavushierarhia. Väide, et moodustusaluseks on just

ainsuse osastav, mitte nimetav ega omastav (mille põhjal osastav on ju moodustatud), jääb keeleajalooliste seikade najal praegu siiski tõestamata. Ainsuse osastavale toetumine on praegu õigustatud sellega, et nii saavad reeglid veidi kompaktsemad kui sidudes nad otse ainsuse nimetava ja omastavaga.

Mitmuse omastava lõpp on alati +0, probleemiks on mitmuse tunnuste +de või +te ja vokaalmitmuse valik.

7.3.1. Kui sõna on *ik*-tuletis, sarnaneb tema mitmuse omastava moodustamine ainsuse omastava moodustamisega, ainult vokaal tüve lõpus ei ole *u*, vaid on *e* (*õnnelike*). *de*-mitmust (*õnnelikkude*) esineb üksikute eranditena.

On üldteada, et mitmuse tunnus +*te* on võimalik ainult sellistel sõnadel, mille ainsuse osastava lõpp on +*t*, ehkki see ei ole piisav tingimus. Mitmuse omastava tüvi langeb kokku ainsuse osastava tüvega.

7.3.2. Ainsuse osastava lõpp on +*t*.

7.3.2.1. Kui sõna on tegusõnast tuletatud kahesilbiline *e*-lõpuline tuletis, on mitmuse tunnuseks +*te* (*mulle+te*, *kiune+te*).

7.3.2.2. Kui ainsuse osastava tüves on rõhk eelviimasel silbil, kusjuures see silp on ülipikk (ehk sõna on III vältes), on mitmuse tunnuseks +*te* (*aasta+te*, *raudse+te*, *valge+te*).

7.3.2.3. Kui ainsuse osastava tüves on rõhk üle-eelviimasel silbil või veel eespool, on mitmuse tunnuseks +*te* (*paanika+te*, *õpiku+te*, *kamaarinskaja+te*).

7.3.2.4. Ainsuse osastava tüve lõpus on -*s* (*tais+t*, *gloobus+t*, *kollasus+t*). TÜ foneetikakorpusest (<http://www.murre.ut.eelfoneetikakorpus/>) on näha, et helitu hääliku järel olevat sulghäälikut (*k*, *p*, *t*) ei hääldata sama pikalt kui sama tähega esitatavat häälikut helilise hääliku järel, vaid hoopis sama lühidalt ja helitult kui helilise hääliku järel olevat *g*-d, *b*-d, *d*-d (ehkki õigekirjareeglite järgi kirjutatakse alati *k*, *p*, *t*). Seetõttu ei ole võimalik öelda, kas sellistes vormides nagu *tais+te* ja *gloobus+te* liidetakse tüvele +*te*, kusjuures seda hääldatakse eelneva *s*-i mõjul +*de*, või liidetaksegi +*de*.

7.3.2.5. Muudel juhtudel, s.t kui ainsuse osastava tüves on rõhk eelviimasel silbil ja see silp ei ole ülipikk, on mitmuse tunnuseks +*de* (*kalla+de*).

7.3.3. Kui ainsuse osastava lõpp on +*d* või +0, on mitmuse tunnus +*de* (*koi+de*, *linki+de*).

Nende reeglite järgi moodustatud mitmuse omastava vormid on mitmuse semantiliste käänete aluseks. Sõnadest, mille mitmuse omastava tunnus *te* liitub vokaallõpulisele tüvele, s.t mis on moodustatud reeglite 7.3.2.1–7.3.2.3 järgi, on võimalik moodustada mitmuse semantilisi käänendeid ka *i*-mitmuse tunnuse abil (*aasta+i+st*). TÜ morfoloogiliselt märgendatud tekstikorpuse põhjal (<http://www.cl.ut.ee/korpused/morfkorpus/>) on seda võimalust kasutatud ainult 20 protsendil sellistest sõnadest, 80 protsendi puhul on kasutatud *te*-mitmust. Pelgalt arvude põhjal otsustades näib *i*-mitmus aktiivsest morfoloogiast taanduvat, täpsem käsitlus vajaks aga lisauuringuid.

7.4. Mitmuse osastav

Mitmuse osastava lõpp on +*id*, +*sid* või +0. Lõpp valitakse ainsuse osastava põhjal: kui ainsuses on osastava lõpp +*t*, siis mitmuses +*id*; kui ainsuses +0,

siis mitmuses samuti +0, kuid tüvevokaal muutub, nt ainsuse osastava tüvevokaali *i* asemel on mitmuse osastavas *e*; kui ei ole võimalik ei +*id* ega +0, valitakse lõpuks +*sid* (Kaalep 2010). Lõppu +*id* ei saa valida näiteks siis, kui sõna tüvi lõpeb täishäälikuga, rõhk on eelviimasel silbil, mis pole ülipikk (III vältes), nt *ratsu+t*, *kõne+t*, sest sel juhul tekiks mitte-III-vältilise rõhulise silbi järele täishäälikuühendiga silp, mis pole eesti keeles lubatud; lõppu +0 ei saa valida, kui puudub ainsuse osastava tüvevokaali põhjal mitmuse osastava tüvevokaali leidmise reegel (või ei jää see piisavalt kergesti meelde), nt *logo*, *ema*, *itku*, *õõva*, *liuska* (ÕS-i andmeil on mitmuse osastava lühikesed vormid *itke*, *õõvu*, *liusku*).

7.4.1. Kui ainsuse osastava lõpp on +*d*, on mitmuse osastava lõpp +*sid* (*armee+sid*).

7.4.2. Ainsuse osastava lõpp on +*t*.

7.4.2.1. Ainsuse osastava lõpp on *s*, s.t tegemist on *ne-*, *s-*sõnaga (*katus+t*, *olulis+t*).

7.4.2.1.1. Kui sõna on *ne*-liiteline või liiteta (või leksikaliseerunud, nt *sõrmus*), on mitmuse osastava lõpp +*id* ja tüveks ainsuse omastava tüvi (*õise+id*, *katus+id*, *turbase+id*, *ketšupise+id*, *alkoholise+id*).

7.4.2.1.2. Kui sõna on *us-*, *is-*, *line-*, *lane-*, *mine-*, (*ke*)*ne*-liiteline, on mitmuse osastava lõpp +0, tüvevokaal *i* ja tüveks ainsuse osastava tüvi (*vaatlusi*, *kihistisi*, *seenelisi*, *öölasi*, *aasialasi*, *kadumisi*, *koogikesi*).

7.4.2.2. Kui ainsuse osastava tüves on rõhk eelviimasel silbil, kusjuures see silp ei ole ülipikk (III vältes), siis on mitmuse osastava lõpp +*sid* (*ratsu+sid*, *kõne+sid*).

7.4.2.3. Muidu on mitmuse osastava lõpp +*id* (*aasta+id*, *kimono+id*), ja kui seejuures ainsuse osastava tüve lõpus on *i*, muutub see *e*-ks (*audite+id*, *kringle+id*).

7.4.3. Ainsuse osastava lõpp on +0.

7.4.3.1. Kui ainsuse osastava tüves on rõhk eelviimasel silbil, kusjuures see silp ei ole ülipikk (III vältes), siis on mitmuse osastava lõpp +*sid* (*ema+sid*, *blogi+sid*).

7.4.3.2. Kui sõna on *e*-tuletis, on mitmuse osastava lõpp +*id*, kuid tüveks on ainsuse omastava tüvi (*tõuke+id*).

7.4.3.3. Muidu on mitmuse osastava lõpp +0, tüvi on sama mis ainsuse osastavas, kuid lõpuvokaal erineb: *i* > *e* (*siili* > *siile*), *ik*-lõpulisel liitel *u* > *e* (*õnnelikku* > *õnnelikke*), *kond*-liitel *a* > *i* (*meeskonda* > *meeskondi*).

7.5. Ainsuse (lühike) sisseütlev

Ainsuse sisseütleva lõpp on +*sse* või +0, viimasel juhul on tegemist lühikese vormiga. Lõpp valitakse ainsuse osastava ja ainsuse nimetava põhjal.

7.5.1. Kui ainsuse osastav lõpeb täishäälikuga ja ainsuse nimetavas ei ole rõhk eelviimasel silbil, on lõpuks +0: ainsuse sisseütlev = ainsuse osastav (*siili*+0, *seminari*+0).

7.5.2. Muidu on lõpuks +sse ja tüvi on sama mis ainsuse omastavas (*armee+sse, tala+sse, blogi+sse, ratsu+sse, volle+sse, kõne+sse, aasta+sse, kimono+sse, auditi+sse, kringli+sse, vilaja+sse, tõuke+sse*).

Kui *ne-* ja *s-*sõnade ainsuse omastava lõpus on *-(V)se*, jääb sõna lõppu *-(V)sesse* (*otse+sse, hoolsuse+sse, olulise+sse*). Sel juhul võib tüvi lüheneda *-se* võrra (*otse+sse, hoolsu+sse, oluli+sse*) ehk toimuda kõrvutiste korduvate sarnaste silpide kokkusulamine (haploloogia). Lühendamisvõimaluse kasutamist takistab aga tekkida võib mitmetähenduslikkus, näiteks teisendus *alkoholisesse* > *alkoholisse* tekitab küsimuse, kas sõna oli *alkohol* või *alkoholine*? Kui lühendatav tüvi on kolmesilbiline ega ole esimene silp ülipikk, siis saaksime teda *-se* võrra lühendades ligi poolel juhtudest mõne teise sõna tüve (*pigise – pigi, hoiuse – hoiu, orase – ora*), kui sõna on aga pikem või on ta esimene silp ülipikk, siis langeks ta lühendatud tüvi mõne teise sõna tüvega kokku ainult ühel juhul kümnest (Kaalep 2009: 422). Võib öelda, et *se-*tüve lühenemine, olles seotud häälduse ja tähendusega, jääb väljapoole morfoloogia vaatevälja.

8. Avatud muuttüübid

Järgnevalt antakse liigseid detaile vältida püüdev ülevaade avatud muuttüüpidest, mis on kooskõlas artiklis eelnevalt kirjeldatud põhimõtetega. Muuttüübid kujunevad selle alusel, milliseid otsuseid keelekasutajad teevad konkreetsete käändevormide moodustusviisi valikul. See seletab keeleajaloost tuntud nähtust, et sõna käänamine võib muutuda ainult mõne vormi puhul, mitte tingimata terve paradigma osas korruga. Muuttüübid erinevad üksteisest ebasüsteemaatiliselt ja tihti ainult mõne vormi moodustamise poolest, näiteks mitmuse osastava moodustusviisi või lühikese sisseütleva olemasolu poolest. Sõnade rühmitamine terve paradigma osas rohkem või vähem ühtemoodi käänduvateks tüüpideks on käändeotsuste tulemus, mitte põhjus. Milliseid lahknemisi pidada süsteemi kirjeldamisel olulisteks ja milliseid mitte, on praegu küllaltki subjektiivne.

Eesti käänamissüsteemi kirjeldamisel on küsimuseks, millistelt alustelt sõnu rühmitada: kas lähtuda lõpuformatiividest, sõnatüve muutustest käänamise käigus või tüve häälikulis-tuletuslikust kujust (või lähtuda mitmest kriteeriumist) ja kuidas saadud tüüpe esitada, et tulemus oleks kõige ülevaatlikum? Ehk teiste sõnadega, milline on käändsõnade klassifikatsioon? Kõige levinumateks klassifikatsioonideks on ÕS-i muuttüübid, „Väikese vormisõnastiku” muuttüübid (Viks 1992) ja Elmar Muugi seitset muutkonda kasutatav tüübigistik. Viimane ühendab sõnade käänamisviisi ja morfoloogiaväliseid omadusi, seega asju, mis igale keeleõppijale intuiitiivselt tunduvad olulised ja vajalikud. Sama liigitust, milles on tehtud küll väikesi muudatusi, kasutavad ka Jaak Peebo (1997) ja EKK.

Viimastega sarnast seitsmeks suuremaks rühmaks jaotamist kasutatakse ka selles artiklis, kuigi jaotistesiseselt on muutusi. Rühmi eristavad lõpuformatiivid ja tüve vältevaheldus.

Suurte jaotiste siseselt on kirjeldatud sõna morfoloogiaväliseid tunnuseid: häälikulist ja tuletislikku iseloomu, mõne tüübi puhul ka sõna võõrapärasust. Kui alajaotises on peale näidissõna esitatud ka mõne muu sõna käänamine, siis erineb selle moodustamise viis (nt tüvevokaali valik) suurde jaotisest kuuluvate sõnade üldisest moodustusviisist, kuid erinevus ei ole nii suur, et vastavatest sõnadest tuleks moodustada eraldi suur jaotis.

Sõnu käänamisviisi põhjal rühmitades on arvesse võetud nende tekstikor-pustes esinevat valdavalt käänamisviisi, mistõttu nii mõnigi on paigutatud tei-siti, kui on teinud EKK, J. Peebo (1997) või EKG. Asjakohased märkused on esitatud konkreetsete tüüpide juures.

Iga tüübi juures on esitatud tüüpsõna ja vormimoodustusmall põhivormi-de kaupa, seejärel kaldkriipsude vahel morfoloogia suhtes välised tunnused, millele tüübi sõnad vastavad, ning lõpuks näidissõnad.

Kasutatakse järgmisi tähistusi: 2 – rõhuline silp on lõpust lugedes teine ehk eelviimane; 3jj – rõhuline silp on üle-eelviimane või veelgi eespoolsem; I, II, III – eelviimase silbi ja viimase silbi pikkuste suhteid võib iseloomusta-da vastavalt I, II või III vältega, neid kasutatakse ainult rõhulise eelviimase silbiga sõnade puhul, mis lõpevad täishäälikuga; V – vokaal; C – konsonant; X – sõna tüvi; X_T – sõna tüvi tugevas astmes; X_N – sõna tüvi nõrgas astmes; v_g – ainsuse omastavas lisatav tüvevokaal; v_{pl} – mitmuse vormides, eeskätt osastavas, lisatav tüvevokaal.

I

koi	koi	koid	koisse	koide	koisid
X	X	X+d	X+sse	X+de	X+sid

/VV/ raa, armee, kompanii, kae, peoleo, politsei

Mitmuse osastava lõpp *-id* (*puid*, *ideid*) on selles muuttüübis võimalik ainult vähestel, suure sagedusega sõnadel, olles seega erandlik (Kaalep 2010). Seetõttu ei sobi tüüpsõnaks *idee*, mida EKK pakub avatud muuttüübi esinda-jaks, paremini sobib *armee*.

II

ema	ema	ema	emasse	emade	emasid
X	X	X	X+sse	X+de	X+sid

/2 | V/ tala, blogi

Sõna *seminar* ei kuulu sellesse rühma, erinevalt J. Peebo (1997) ja EKK liigitusest, sest teda käänatakse põhitüüpsõnast erinevalt: tavakohane sisse-ütlev on *seminari* ja mitmuse osastav *seminare* (Kaalep 2009; 2010), mistõttu ei tohiks teda panna samasse rühma sõnaga *ema*, mille sisseütlev on *emas-se* ja mitmuse osastav *emasid* (sõna *pessa*, mille EKK esitab tüüpsõnana *ema* kõrval, peaks erandliku sisseütleva *pessa* ja mitmuse osastava *pesi* poolest kuuluma üldse suletud muuttüüpi, mistõttu ta ei sobi avatud tüübi tüüp-sõnaks).

III

ratsu	ratsu	ratsut	ratsusse	ratsude	ratsusid
X	X	X+t	X+sse	X+de	X+sid

/2 II V/ ratsu, volle

/2 I V võõrapärane/ Turi, usa

/2 I e/ kõne

/-nna/ lauljanna

See tüüp on samasugune kui J. Peebo (1997) ja EKK III tüüp.

IVa

aasta	aasta	aastat	aastasse	aastate	aastaid
X	X	X+t	X+sse	X+te	X+id

/2 III V/ aasta

/3 V/ kimono

/-nu, -tu/ sünnitanu, küüditatu

IVb

audit	auditi	auditit	auditisse	auditite	auditeid
X	X+v _g	X+v _g t	X+v _g sse	X+v _g te	X+v _{pl} id

kui v_g=i, siis v_{pl}=e; kui v_g={a, u}, siis v_{pl}=v_g

/2 C/ audit, redel, kringel, pension

/2 in/ v_g=a visin/2 in võõrapärane/ v_g=i pidžin/-v, -tav, -m, -im/ v_g=a karjuv, harjutav, suurem, kauneim/2 {a,e, i} {ng, k}/ v_g=u haarang, uinak, põleng, minek, varing, õpik

maakas, kukatatud	maak	maakat	maakasse	maakate	maakaid
Xs, Xd	X	X+t	X+sse	X+te	X+id

/-kas, -jas/ maakas, viljas

/-nud, -tud/ sündinud, kukutatud

Alajaotised erinevad ainsuse omastava moodustusviisi poolest: kas vormi saamiseks tuleb vokaal (*i*, *a* või *u*) lisada või ei (sest ainsuse nimetav ise lõpeb vokaaliga) või hoopis nimetava käände vormist konsonant eemaldada.

Kringel ei moodusta iseseisvat, *redelist* erinevat alltüüpi nagu EKK-s, sest *el-*, *er-lõpuliste* sõnade käändevormides on *e* olemasolu või puudumine ainult häälduslik omapära.

Cne-sõnad (*raudne*) ei kuulu siia tüüpi, vaid samasse tüüpi koos teiste *ne-liiteliste* sõnadega.

Va

otsene, vastus	otse	otsest	otseesse/otse	otseste	otseid
Xne, Xs	Xs+v _g	Xs+t	Xs+v _g sse/X+sse	Xs+te	Xs+v _{pl} id

v_g = e, v_{pl} = e

/Vs/ vastus

/-ne/ otsene

Cne-sõnade (*raudne*) puhul põhjustab tüübikohasel käänamisel tekkiiv kaashäälikuühend hääldamisraskuse, mistõttu tuleb lisada kaashäälikuühendisse *e*: *raudset*, *raudsete*.

Vb

oluline, harjutus	olulise	olulist	olulisse/olulisse	oluliste	olulisi
Xne, Xs	Xs+v _g	Xs+t	Xs+v _g sse/X+sse	Xs+te	Xs+v _{pl}

v_g = e, v_{pl} = i

/-line, -lane, -mine, -ke(ne)/ oluline, norralane, tagumine, pisike(ne)

/-us, -is/ harjutus, ohatis

ne-, *s-sõnad* on jagatud mitmuse osastava moodustusviisi alusel kaheks rühmaks, lähtudes analüüsist, mille järgi oluliseks tunnuseks on liide, mitte silpide arv ega värde (vt Kaalep 2010). Selline jaotus kajastab küll keele suundumust, kuid tegelikus keeletarvituses võib praegu kohata mitmuse osastava mõlemat moodustusviisi väga paljude *ne-*, *s-sõnade* puhul, isegi vorme *vastusi*, *inimeseid*, *oluliseid*.

Varieerumine sissetuleva vormi lõpus (*Vsesse/Vsse*) on haploloogia nähtus.

VI

link	lingi	linki	linki	linkide	linke
X_T	X_{N+V_g}	X_{T+V_g}	X_{T+V_g}	$X_{T+V_g}de$	$X_{T+V_{pl}}$

 $v_g=i, v_{pl}=e$

/mitte-2 VVC, VCC või VCCC/ siid, link, president, romanss, tendents

/2 VVC, VCC või VCCC; viimane silp ülipikk/ rostbiif, portfell, seersant, impuls

imelik	imeliku	imelikku	imelikku	imelike	imelikke
X_T	X_{N+V_g}	X_{T+V_g}	X_{T+V_g}	$X_{N+V_{pl}}$	$X_{T+V_{pl}}$

 $v_g=u, v_{pl}=e$

/-lik, -nik, -stik/ ameerikalik, elanik, rägastik

meeskond	meeskonna	meeskonda	meeskonda	meeskondade	meeskondi
X_T	X_{N+V_g}	X_{T+V_g}	X_{T+V_g}	$X_{T+V_g}de$	$X_{T+V_{pl}}$

 $v_g=a, v_{pl}=i$

/-kond/ ametnikkond

seminar	seminari	seminari	seminari	seminaride	seminare
X	$X+v_g$	$X+v_g$	$X+v_g$	$X+v_gde$	$X+v_{pl}$

 $v_g=i, v_{pl}=e$

/3 CV{l, m, n, r}/ karneval, tehnikum, palderjan, seminar

Tegelikus keeletarvitus, erinevalt normingust, ei kasutata mitmuse osastavas *sid*-formatiivi. Ainsuse sisseütleva lõppu *-sse* kasutatakse väga harva. Lõpuformatiivid on kõigil siia kuuluvatel sõnadel ühesugused, ainult *ik*-lõpuliste sõnade mitmuse omastav on valdavalt vokaalmitmus, mitte *de*-mitmus. Rühmade erinevus ilmneb esiteks ainsuse omastava tüevokaalis, mis mõnel liitel on teistsugune (*a, u*) kui vaikimisi *i*, ja *kond*-lõpuliste sõnade mitmuse tüevokaalis *i*. Teiseks on erinevus tüübis *seminar*, kus ei ole astmevaheldust, mille puudumine tuleb küll kirjapildis selgemini esile kui kõikus häälduses: kirjapildis *seminar*-tüüpi võõrpärisnimede puhul (nt *Erzurum*) võibki tegelik hääldus olla astmevahelduslik (Päll 2005: 132).

Sõnadest, mille rõhk on eelviimasel silbil, nt *kontsert, pealik, maastik*, kaldu osa üle minema tüüpi IVb (*audit*).

VII

tõuge	tõuke	tõuget	tõukesse	tõugete	tõukeid
X_N	X_T	X_{N+t}	X_{T+sse}	X_{N+te}	X_{T+id}
/verb+e/	põrge				

Verbist *e*-liite abil tuletatavad nimisõnad moodustavad avatud muuttüübi: *e*-liite abil tuletamine ei ole sage, aga on siiski produktiivne.

9. Käänamisviisid ja norming

Keelekasutajad järgivad teatavaid käänamisnorme ja teevad seda vägagi üksmeelselt. Need normid ei pruugi kokku langeda õigekeelsuses normideks peetavatega. Ei maksa arvata, et keelekasutajad on rumalad ega oska keelt õigesti tarvitada. Uurijal, kes soovib eesti käänamissüsteemi kirjeldada, tuleks küsida, miks järgivad kasutajad mõnikord mingit sellist normi, mis erineb õigekeelsusallikates olevast, kas ja mis on normingus valesti. Piirduda küsimusega, milline on õige või vale käänamisviis, on mõistmise seisukohalt ebaproductiivne, tuleks küsida ka seda, miks valet käänamisviisi üldse esineb?

Tagantjärele võib öelda, et kui pidada kehtivat normingut keele reaalsel kasutamist täpselt kajastavaks, siis ei olekski käänamissüsteemi seaduspärasusi võimalik leida.

Kui võrrelda kirjakeele normingut (nt ÕS 2006) ja sõnade käändevormide tegelikku kasutamist, siis hakkab silma, et mõne sõnatüübi puhul erineb norming tegelikust keeletarvitusest lausa süstemaatiliselt. Uuriija, kes soovib leida sõna käänamisviisi määravaid morfoloogiaväliseid tunnuseid, on suurtes raskustes, kui ta ettekujutus käänamisviisidest tugineb ainult tegelikkusest süstemaatiliselt hälbivale normingule. Ta ei suudagi leida eeskirja, mille järgi keelekasutaja võiks välistele tunnustele toetudes tuletada normingupärast käänamisviisi, sest norming ühelt poolt postuleerib selliseid vorme, mis reaalselt ei olegi tuletatavad, vorme, mida keele kasutajad ei tuletagi (ega kasuta), teiselt poolt aga välistab vormid, mis keeleloogikaga kooskõlas on.

Peale ilmselge (ja tegelikkuses õnneks harva esineva) olukorra, et sõna tavalised käändevormid erinevad normingulistest, esineb veel kaht liiki süstemaatilisi lahknevusi.

Esiteks, norming peab ühtmoodi käänduvateks sõnu, mis tegelikkuses käänduvad erinevalt: nad paigutatakse ühte muuttüüpi ja väidetakse, et selles tüübis on käänatel paralleelvormid.

Paralleelvorme on traditsiooniliselt peetud eesti morfoloogias nii levinud nähtuseks, et on terveid muuttüüpe, mille kõigil sõnadel on paralleelvormid (nt *de*- ja vokaalmitmus, mitmuse osastava vokaal- ja *sid*-vormid). Keelenormingu kui õigete ja valede vormide reeglistiku seisukohalt on selline seisukoht mõistetav, sest säilitab keele kasutajale vabaduse valida variant, mis sobivam tundub. Paralleelvormide rohkuse järele ei peaks aga olema vajadust: igal inimesel on ju reaalses suhtlusprotsessis tarvis konkreetse muutevormi

loomisel otsustada, millise malli järgi see moodustada, ja valida saab ainult ühe. Suhtluse lihtsuse nõue peaks soodustama nii rääkijate kui ka kuulajate poolelt seda, et alati tehtaks alternatiivide hulgast sama valik. Ka reaalsed keeleandmed näitavad, et alternatiivsetest vormimoodustusviisidest tehtav valik ei ole päris juhuslik ega sõltu tavaliselt sellistest teguritest nagu stiil või lauserütm (erandiks vast *te-* ja *i-*mitmuse valik, aga see vajaks täpsemat uurimist). Kasutajad on vägagi üksmeelsed selles suhtes, milline vorm mitme võimaliku hulgast valida. Tegelikult on *de-* ja vokaalmitmuse kasutamine vägagi ebasümmeetriline (vt 7.1) ning mitmuse osastava vorm determineeritud (Kaalep 2010).

Paralleelvormid on muidugi võimalikud, aga nad tekivad siis, kui sõna on üleminekul ühest muuttüübist teise: kas suletust avatusse või – kui sõna hääldus muutub – ühest avatust teise, paralleelvormid ei tohiks olla avatud muuttüübile sisemiselt omased. Mitme sellise sõnarühma puhul, kus norming lubab mitut käänamisviisi, on alternatiivsete viiside kasutamine tegelikult omane erinevatele sõnarühmadele. Näiteks pika vokaaliga lõppevate sõnade puhul lubab norming mitmuse osastavas kasutada nii lõppu *-sid* kui ka *-id*. Tegelikult on *-id* kasutusel ainult vähestes sageli esinevates sõnades (*puid*, *ideid*), kusjuures nende puhul *sid*-lõppu kas ei kasutata üldse või kasutatakse harva. Suurem hulk samasse tüüpi kuuluvaid sõnu on mitmuse osastavas ainult *sid*-lõpulised, nagu *intervjuusid* ja *armeesid*. See tähendab, et pika vokaaliga lõppevate sõnade rühm ei ole käänamise suhtes ühetaoline, vaid selles on mitmuse osastava moodustamise osas kaks tüüpi: suletud *id*-lõpuline tüüp (*puid*) ja avatud *sid*-lõpuline (*intervjuusid*). Teise näitena võib tuua *Vne-*, *Vs-*sõnad, mille puhul on normingu järgi lubatud mitmuse osastavas nii *si-* kui ka *seid*-lõpp (*töölisi* ja *tööliseid*) ja valikut seostatakse sõna silpide arvu ning vältega. Tegelikult keelenäited on aga paremini kooskõlas eri tüüpi liidete (*-line* ja *-ne*) erineva käänamisviisiga ja üksiksõnade erineva kasutusagedusega (Kaalep 2010). Seega oleks õige liigitada sõnad nii, et moodustuksid väiksemad ja tõepoolest ühtlaselt käänatavad rühmad, niiviisi tuleksid sõna käänamise ja tema morfoloogia suhtes väliste omaduste vahelised seosed selgemalt esile.

Teine normingu tekitatav probleem tuleb sellest, et sõnad, mida käänatakse ühtmoodi, kuid mille hääldus käänamise käigus modifitseerub erineval määral (kusjuures see kajastub ka kirjepildis), paigutatakse norminguliselt eri käändtüüpidesse, nagu *el-*, *er*-lõpulised sõnad (nt *piksel*, *röster*) ja *Cne*-sõnad (nt *raudne*).

Kokkuvõte

Eesti keel kuulub keelte hulka, milles sõnu käänatakse erinevate mallide järgi, kusjuures sõna enda väliskuju alusel justkui ei ole käänamise viisi võimalik alati üheselt määrata. Eesti keele kõnelejad aga oskavad sõnu ilma vaevata käänata (kusjuures nad teevad seda silmapaistvalt ühesugusel moel), sest väliselt sarnased sõnad jagunevad tegelikult kaheks: väikesesse rühma jäävad kõik erandlikult käänatavad sõnad, mille muutmismalle keelekasutajad otseselt mäletavad, kõiki ülejäänuid käänatakse aga üldiste mallide järgi, mis rakenduvad sõna väliskujust lähtuvalt.

Algvorm, millele reegleid rakendatakse, on ainsuse nimetav, mis on tavaliselt sõna kõige kasutatum käändevorm, v.a kohanimedel, mille kõige kasutatum käändevorm on ainsuse omastav (mille tõttu ainsuse nimetav on eesti kohanimedel samasugune kui ainsuse omastav).

Paradigmasiseselt on käändevormidel tuletatavushierarhia, mis on kooskõlas vormide kasutamissagedusega: kasutatavamad vormid on teiste, vähem kasutatavate moodustamise aluseks. Reeglipärastel sõnadel on hierarhia üks tipp, kus asub algvorm. Erandlikel sõnadel on mõni vorm algvormist tuletamatu (nt ainsuse omastav oma ebahariliku tüvevokaaliga), kusjuures mida erandlikum sõna, seda rohkem on tema paradigmas katkestatud tuletusaehlaid.

Mida erandlikum sõna, seda suurem peab olema tema kasutamissagedus, et kõik tuletatamatud vormid kasutajatel meeles püsiksid. Kui sõna kasutamissagedus langeb, siis hakkab ta erandlikkus vähenema ja ta tuletatamatud vormid asenduvad järk-järgult sellistega, mis on sõna väliskuju põhjal rakendatavate tuletusmallidega kooskõlas.

Tunnused, mille põhjal otsustatakse käänamismall, on järgmised: sõna tuletuslik struktuur (koos tuletusaluse tundmisega), häälikulised omadused ja sõna võõrapärasus. Olulised häälikulised omadused on lõpuhäälikud, rõhu olemasolu eelviimasel silbil, viimase silbi ja teatavatel juhtudel ka eelviimase silbi pikkus. Kaasrõhku ei ole vaja häälduse ja käänamise seostamiseks sisse tuua, samuti saab hakkama ilma valte määratlemiseta, sest saab lähtuda otse silpide pikkusest ja rõhust.

Tuleb teha vahet vormimoodustuses rakendataval reegil ja muuttüübil kui sõnahulgal. Reegel on sõna käänamise eeskiri, muuttüüp kui ühtmoodi käänatavate sõnade hulk on reegli rakendamise tulemus. Kui reegel on aktiivne, s.t keelekasutajate meelest kasutuskõlblik, siis võivad selle tarvitamise tulemusel lisanduda samasse muuttüüpi üha uued sõnad, s.t muuttüüp on avatud. Kui reegel ei ole enam aktiivne, s.t on passiivne, siis seda ei rakendata ega vastavasse muuttüüpi uusi sõnu ei lisandu.

Muuttüübi võime haarata uusi sõnu on produktiivsus. Uus sõna läheb ainult sellesse avatud tüüpi, mis sobib sõna morfoloogiaväliste omadustega. Muuttüübi võimet haarata uusi sõnu piirab sobivate morfoloogiaväliste tunnustega kandidaatsõnade arv. Seetõttu ei saa muuttüübi produktiivsuse hindamisel tugineda ainult sinna kuuluvate sõnade arvule: muuttüüp võib olla väheproduktiivne, aga samal ajal lähevad kõik vähesed sobivad kandidaadid siiski just sellesse muuttüüpi. Ehk teiste sõnadega: muuttüübi produktiivsus on tegelikkuses realiseeruv reegli aktiivsus.

Pikemal perioodil võib näha, et sõnad vahetavad muuttüüpi. Aja jooksul võib sõna hääldamisviis muutuda või liite abil tuletatud sõna kaotada tuletusalusega läbinähtava seose, s.t leksikaliseeruda. See võib tähendada, et muutuvad sõna morfoloogiavälised omadused, nii et ei saa enam rakendada samu aktiivseid reegleid, vaid tuleb rakendada teisi. Kuid tüüpi vahetav sõna võib endise hääldamisviisi ka säilitada: tüübivahetuse põhjuseks on sel juhul see, et kõnelejad ei mäleta enam sõna erandlikku käänamisviisi ja hakkavad kasutama aktiivseid reegleid. Võib juhtuda ka nii, et sõna hääldamisviis muutub, kuid see ei ole käänamismalli valiku seisukohalt oluline.

Artiklis esitatud aktiivse morfoloogia reeglid käändsõna põhivormide moodustamiseks ja ülevaade avatud muuttüüpidest, mis nende reeglite

rakendamise tulemusena kujunevad, esitavad ühe konkreetse viisi, kuidas võiks toimuda käänamismalli valimine pelgalt sõna väliskuju alusel. Võimalike sõnavormide hulk, mis saadakse, erineb seejuures mõneti sellest, mida peetakse ÕS-i normingu järgi õigeaks, sest eesmärgiks oli leida reaalsele keeletarvitusele vastavad reeglid.

Artikli valmimist on toetanud Euroopa Regionaalarengute Fond Eesti Arvuti-teaduse Tippkeskuse kaudu ning Haridus- ja Teadusministeerium (sihtfinantseeritav teema sF0180078s08 „Loomulike keelte arvutitöötluste formalismide ja efektiivsete algoritmide väljatöötamine ning eesti keelele rakendamine”).

Kirjandus

- B l e v i n s, James P. 2008. Declension Classes in Estonian. – *Linguistica Uralica*, kd XLIV, nr 4, lk 241–267.
- E h a l a, Martin 1997. Eesti morfoloogia olemus. – *Keel ja Kirjandus*, nr 6, lk 370–383.
- EKG = Mati Ereht, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare, Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut, 1995.
- EKK = Mati Ereht, Tiiu Ereht, Kristiina Ross, Eesti keele käsiraamat. Kolmas, täiendatud tr. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2007.
- EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat I–VI. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009.
- E r e h t, Tiiu 2000. Mis on eestlasele eesti morfoloogias raske? – T. Ereht, M. Ereht, M. Raadik, T. Leemets, S. Mäearu, Keelenõuanne soovitab 2. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 49–86 (<http://keeleabi.eki.ee/artiklid2/morfoloogia.html>).
- H a n s o n, Vello, T a v a s t, Arvi 1996. Arvutikasutaja sõnaraamat. Tallinn: Ilo.
- H e l p, Toomas 1985. Linguistic Competence and Morphology. (Preprint KKI-38.) Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.
- H i n t, Mati 1977. Ühesilbiliste sõnade vältest. – *Keel ja Kirjandus*, nr 5, lk 271–277.
- H i n t, Mati 1978. Keelekorralduse küsimärgid. – *Looming*, nr 5, lk 844–863.
- H i n t, Mati 1980. Minevikuline ja tulevikuline aines keelesüsteemis. Prosoodia-tüübi nihked ja selle tagajärjed. – *Keel ja Kirjandus*, nr 4–6, lk 215–223, 270–278, 349–355.
- H i n t, Mati 1998. Kolmkümmend aastat hiljem. Uute eesti keele grammatikate puhul. – *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 188–201.
- K a a l e p, Heiki-Jaan 2009. Kuidas kirjeldada lühikest sisseütlevat kasutusandmetega kooskõlas? – *Keel ja Kirjandus*, nr 6, lk 411–425.
- K a a l e p, Heiki-Jaan 2010. Mitmuse osastav eesti keele käändesüsteemis. – *Keel ja Kirjandus*, nr 2, lk 94–111.
- K r o s s, Kristiina 1984. Eesti noomeni muutmistüüpide produktiivsus. (Preprint KKI-26.) Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.
- L i t h a n d e r, Johann 1781. Köki ja Kokka Ramat, mis Rootsi Kelest Eesti-ma Kele üllespandud on.... Tallinn.
- P e d a j a, Kati 2006. Uute laensõnade morfoloogiline kohanemine. – *Keel ja Kirjandus*, nr 10, lk 784–796.

- P e e b o, Jaak 1997. Eesti keele muutkonnad. Tartu: Tartu Ülikool.
- P ä l l, Peeter 2005. Võõrnimed eestikeelses tekstis. Doktoritöö. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- S a a r i, Henn 1998. Üks vormiõpetus (I). Vaimumõõgad. – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 606–621.
- S a a r i, Henn 1999. Üks vormiõpetus (II): Taksonoomia. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 80–87; nr 4, 166–175.
- V a r e, Silvi 2008. Potentsiaalsetest sõnadest leksika ja grammatika vaatenurgast. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 531–552.
- V i i t s o, Tiit-Rein 1976. Eesti muutkondade süsteemist. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 148–162.
- V i k s, Ülle 1982. Klassifikatoorne morfoloogia. Noomen. Tallinn: Valgus.
- V i k s, Ülle 1990. Fonoloogiliste ja morfoloogiliste mallide seosed. – Arvutuslingvistika sektori aastaraamat 1988. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, lk 160–166.
- V i k s, Ülle 1992. Väike vormisõnastik 2. Sõnastik ja lisad. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia.
- V i k s, Ülle 1994. Eesti keele morfoloogia analüsaator. Automaatanalüüsi võimalused ja võimatused. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 150–163.
- V i k s, Ülle 2000. Eesti keele avatud morfoloogiamudel. – T. Hennoste (toim), Arvutuslingvistikalt inimesele. Tartu: Tartu Ülikool, lk 9–36.
- W i e d e m a n n, Ferdinand Johann 1973. Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.
- W u r z e l, Wolfgang Ullrich 1987. System-Dependent Morphological Naturalness in Inflection. – W. U. Dressler, W. Mayerthaler, O. Panagl, W. U. Wurzel (toim), Leitmotifs in Natural Morphology. (Studies in Language Companion Series. Vol. 10.) Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, lk 59–95.
- VÕS 1946 = Elmar Muuk, Väike õigekeelsuse sõnaraamat. Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- ÕS 1918 = ÕSi lätted. Õigekeelsussõnaraamatud läbi sajandi. Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat [1918]. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2007.
- ÕS 1976 = Õigekeelsussõnaraamat. Tallinn: Valgus.
- ÕS 2006 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Regularities of the Estonian System of Declension

Keywords: Estonian declensional system, stable inflectional classes, extramorphological properties, phonological shape of the word, deduction of base forms, paradigm structure conditions

The article offers a description of the Estonian declensional system. The underlying principle is that of W. Wurzel's concept of stable and unstable inflectional classes. Basing its claims on frequency data, the article presents a conceptual implicational structure of the nominal paradigm, headed by the nominative singular. The article also shows that the extramorphological properties of a word comprise the derivational structure (together with the knowledge of the base), the phonological properties of the nominative singular, and the foreignness of the word. The important phonological properties are: the final phonemes of the word, the length of the final syllable, in some cases also the length of the penultimate syllable, and the location of stress on the penultimate syllable. The article presents its own classification of stable inflectional classes, based on their derivational and phonological properties, and gives the rules for deducing the base forms of the nominal paradigm from the nominative singular form.

Heiki-Jaan Kaalep (b. 1962), PhD, University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, senior researcher, heiki-jaan.kaalep@ut.ee

